श्रीगणेशायनमः ॥ हेरंबंहेनमस्कृत्यनारायणगुरोस्तथा॥कुंडदर्पणपद्यानांटीकांकुर्वेविदांमुदे॥१॥कुंडदर्पणपद्यानासुगमं
सुगमार्थोविदांप्रति कदाचिदन्यथार्थत्वात्सदुबोधेहतुस्तु॥२॥अल्पधीःप्रमदेऽथास्यप्रकटार्थोनिगद्यते॥ क्षेत्रफ
लंहित्वैनैवनभवेत्तरंकचित्॥३॥कुंडानिमंडपश्चैवयज्ञानामाद्यमंगकं॥ यस्यानत्वाद्विकल्वाद्विभूरिदोषाभवंत्यलं॥४
ऊनत्वंचाधिकत्वंचज्ञायतेहिप्रमाणतः॥ प्रमाणंमुनिभिःप्रोक्तंत्रसरेणवादिकंचयत्॥ करागंशास्त्रतोज्ञेयंतेनकुंडादि
कंचरेत्॥५॥त्रसरेणवादियूकांतंक्षेत्रेसाधारणोभवेत्॥ मानज्ञानायशिष्याणांकथितंमुनिभिःकिल॥६॥यवाधि
क्याद्विचोनत्वात्क्षेत्रदोषोनविद्यते॥तक्षणाद्विपानात्कुर्यात्कुंडमानंयथार्थतः॥७॥ अथंकृन्नारायणस्यसूनुर्गंगाध
राहंकुंडदर्पणस्यटीकांस्वमतिपरिणामात्संक्षेपतः कुर्वे॥तत्रहियेथारंभणोदोषयज्ञभोक्तविघ्नप्रणाशात्मकमंगलाच
रणपूर्वकंचिकीर्षितकुंडमंडपादिसाधनेप्रमाणसूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्प्रमाणंहस्तादिनाज्ञेयमित्यतोहस्तादिमानं
श्लोकद्वयेनग्रंथकर्ताह॥ विघ्नं भजंनत्वाप्रवक्ष्येकुंडमंडपौसिध्यांतवचनैर्हितः कानिष्ठांतस्थकूर्परा॥१॥तत्तत्सिध्यां
२४ शोयुक्तंसास्यवस्वंश्शोयवउच्यंते॥ यूकायवाष्ट भागोलिक्षातत्स्याष्टमांशकः॥ २॥व्यापकत्वात्विष्णुरीश्च
रोवातंनत्वकुंडंप्रणश्येदित्यन्वयः॥ सिध्यांतवचनैः कृत्वाकूर्पराद्यारभ्यकानिष्ठकाग्रंयावत्तावद्धस्तः सतुचतु
र्विंशांगुलोभवति॥ तस्यचतुर्विंशतमांशांगुलं॥ अंगुलाष्टमांशोयवः॥ यवाष्टमांशोयूका॥ यूकाष्टमांलिक्षे
ति॥ हस्तस्याप्यरत्निसंज्ञाकात्यायनमतेन॥ सिध्यांतवचनानीतिसूत्रोक्तानि॥तथाचश्रुतिः॥ तेवाउह्वाहुनापुरु
षेणमितइत्यातथाचकात्यायनः॥ यज्ञमानेनोर्ध्वबाहुनाप्रपदोद्विहस्तेनसमस्थितेत्यादि॥ प्रपदंचरणस्यपूर्वभा
गःपादांगुलिमूलमूलतलमित्यर्थः॥ चरणपार्ष्णीऊर्ध्वंकृत्वापुमान्प्रपदोद्विहस्तोभवति॥तथाचशुल्बसूत्रं॥ रत्नारत्नि

दैशावितस्तिविरंशतिशतांगुलःपुरुषइति॥ तस्यपंचमांशस्त्वरत्निर्हस्तश्चतुर्विंशत्यंगुलपरिमितःस्यात्॥ वितस्ति
र्द्वादशांगुलो द्वादशांगुलंपदमिति॥ तथाचश्रुतिः॥ चतुर्विंशत्याख्यांगुलिभिर्मितीतइतिचारत्नेश्चतुर्विंशति अं
गुलिताःस्फुटादर्शिता॥ उक्तंच॥ विनांगुष्ठेमारोषामिर्मुष्टिमंगुलिभिःकृते॥ चतुर्धाविभजेदेकोभागोमुष्टि
गुलिस्मृता॥ होमांगानिस्रुवाहानिकुंडमुष्टिंगुलाश्रयति॥ पंचधांगुल चारस्तुकुंडरामवाजपेयीहाकायांवेद्यः रा
मवाजपेयिभिःस्वधोऽशांशोनहस्तस्यापिअरत्निसांज्ञिक्यादरत्निसंज्ञाकृतास्यरतांहोमविषया यदा
श्रयेणपरिशिष्टंतन्नाम्नासनुवर्त्तते॥ मुष्टिमात्रंशतार्धंस्याच्छेतचारत्निमात्रकमित्युक्तंमिति॥ एकविंशांगुलंकंमु
ष्टिमात्रंतस्यरत्निसंज्ञा॥ सार्धद्वाविंशांगुलमितिअरत्निसंज्ञा॥ चतुर्विंशागुलकस्यहस्तसंज्ञा॥ हस्तस्यैवारत्नि
कृतिमूलत्वादितिविवेकः॥ केचिदाधुनिकाःपूर्वाचार्यमता कुंडहोमानुसारतइतिवाक्यात्तत्रराशिककल्पन
याआहुति उक्तकुंडक्षेत्रमध्येंगुलदधिंयदाकल्पयेतितदाउक्तकुंडक्षेत्रा नवस्थास्यादपितुमुष्टिमोत्रेश
तार्धेस्याच्छेतचारत्निमात्रकमि दानींपूर्वाचार्योक्तवाक्यानांवैय्यर्थ्यापत्तिश्चाऽतस्तेत्रराशिकमेवज्ञातं
केइतिनविदितंअपिचपूर्वाचार्योक्तश्लोकेषुयाक्षेत्रवधिरस्तिसा वबुधा तस्मादंगुलदधिकल्पनंव्यी
पदेशेऋषिवचनाभावादसंग तदभिप्रायः॥ उक्तंच॥ कुंडानानकर्त्तव्याकल्पनावाक्यतोविना वाक्यस्य
वैय्यर्थ्याद्बहुदोषाभवंत्यतइति॥ होमास्रुमुनिभिःप्रोक्ताःकुंडमानंचतत्रच॥ पंचशदाहुतिहोमःशतहोमः
सहस्रकः॥ अयुतोलक्षहोमश्चप्रयतःकोटिहोमकःइतिहोमेषुक्रमशःकुंडमानेनोच्यते॥ एकविंशांगुलंश
साधर्द्वाविंशांगुलकंतथा॥ अरत्निमात्रंद्विकरंचतुःकरंषट्करंकोटिहोमेत्वष्टकरमितिमा

नमुदाहृतमिति॥ एवंविधापूर्वाचार्यैःहोमानुसोरणइयमेवबद्धा अरत्निर्हस्तइत्युक्तं॥ सहस्रहोमान्नवसहस्रहोमपर्यंते
कुंडं॥ ततोनामनेदादयुतान्नवायुतपर्यंतंद्विहस्तमेव॥ द्विहस्तमि हस्तक्षेत्रफलकमित्यर्थः॥ द्विहस्तादीनांप्रमा
णसूत्रमग्रेवक्ष्य ततोलक्षान्नवलक्षपर्यंतंचतुःकरमित्येवंसर्वत्रज्ञेयं॥ अन्येतु लक्षहोमेहस्तमात्रंकुंडमु
क्तंततस्तत्पुष्पादिश्रीवृक्षवसु यं तस्मान्महाशैवप्रमाणमित्याहुः॥ अथसमायांसा नाशायांस्थ
येवक्ष्यमाणत्वात्सूर्यसंशोधितसमभूमौदिक्साधन पश्चिमतलादारोदिक्साधनसूचकप्रकारान् शुल्बसूत्रोक्तरी
त्या दिभिःश्लोकैराह शुल्बसूत्रोक्तरित्यात्रप्राचीसाध्याऽथवा वात्॥ अथचोज्झनमीक्षेत्रादक्षिण्यांकुलि
कोदायात्॥२॥ तथा वोज्झनमीक्षेत्राद्याम्येत्वाष्ठानिलांतरात् युगमात्रोदितेतारेचिह्ना त्योश्चपूर्वतः॥३॥
सुधीरंजनयंत्रोक्तमार्गेणैवध्रुवतारके नाभ्यां रुंबिनीलंबोभ्रष्टेतत्रचिह्नमर्पयेत्॥४॥ चिह्नाभ्यांदक्षिणेन
द चसूत्रंतत्रप्रसारयेत् तन्मध्यासुक्तवन्नमस्योतन्मुखात्साकप्रजापतेः॥५॥ यद्वापुष्योदयात्प्राची
श्रवणाच्चयुक्तितः चतुर्हसोदिता यामक्षात्प्राचीप्रसाधनं॥६॥ सामानवलंयंयातिपंक्तभोगयदा
नत्रलंबप्रभाप्राचीसौम्यगोलरवोसति॥७॥ यद्वागणितमा दिगंशेभ्यश्चयंत्रतः अथवार्कापमांशेभ्योभाग्राद्ध
णितमा॥८॥ प्राक्साधनस्यमार्गोवेसंक्षेपात्सूचितामया दिग्विदग्धे मत्युत्तस्मात्प्राचीप्रसाधयेत्॥९॥
सुगमार्थाःश्लोकाः॥ तत्रश्लोकक्रमेणकर्त्तव्यपदार्थःकथ्यते॥ तथाचशुल्बसूत्रं॥ समेशंकुंनिखायसंकुसंमित
यारत्नामरज्जुंपरिलिख्यतत्रलेखयोःशंकूयच्छयानिपततितत्रशंकुनिहंतिसाप्राचीति॥ शंकुश्चद्वादशांगुलः
पृथुर्मूलेसूक्ष्मायः॥ शंकुप्रमाणकिंचिदधिकव्यासार्धेनसमभूमौशंकुच्छायाग्रवेशार्हेपूर्वापरेघृतंकृत्वामध्ये

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

शंकुं निधायेति विशेषोन्यत्सुगमं मध्याह्नेपि कुचिद्देशे समोयोः पुष्यमाघयो ॥ शंकुमानप्रमाणवत्तेशंकुमानविशत्यङ्गुलमित्यतः किंचिदधिकशंकुप्रमाणसूत्रेणकर्कोटकेनयावत्तमिति॥ ध्रुवात्साध्यसाधनप्रकारःसूच्यते॥ नलिकाप्रोक्तसूत्रांतो समोग्रबध्नगंबको॥ ध्रुवंविधानलाभध्रुवस्थोच्चदिगंतरा॥ यंत्रस्थाज्जोर्ध्वरंध्रेणकेंद्रोर्ध्वरंध्रमार्गतः॥ ध्रुवंविधानुकेंद्रोर्ध्वे यंत्रप्रांतस्थगंबकः॥ भूस्पृष्टश्चांकयेत्तत्रक्ष्माधःप्रांतात्तथांकयेत्॥ निष्पाद्यमत्स्यंतन्मध्यंतन्मुखादिंद्वादिकुभवेदिति॥ मत्स्यनिष्पादनमेवं॥ मध्यचिन्नादुभयतोगुणमानेचचिन्नये॥ पुनस्तुर्यांशुलेचैवंताभ्यांकर्कोटकेनम्॥ मध्यमुन्नंप्यत्तचिन्नाद्दृत्तार्धाभ्यांग्रषड्दयं॥ तन्मुखसूत्रदानेनप्राग्वादग्वात्सजुर्भवेत्॥ इतिमत्स्यनिष्पत्तिः॥ अथवाऽज्ञपत्नीक्षेत्रादुत्तरदेशेयुगमात्रोदितकृत्तिकानक्षत्रोदयमेवोक्तरीत्याप्राक्साध्येति॥ षडशीतियुगमितिभुन्चोक्तेः॥ षडशीत्यंगुलप्रमाणंयुगमित्यर्थः॥ नाथाऽक्षंचौजयनीदक्षिणेदशेचित्रास्वात्योः पूर्वस्यांयुगमात्रोदितयोरंतरालात्त्यागेवंसाध्या॥ सुधीरंजनयंत्रंयथा॥ यंत्रंकुर्याद्धातुजंदारुजंवापट्याकारंदैर्घ्यतस्त्वेकहस्तं॥ दैर्घ्यवाक्याः षडंशाः समानाः कस्मिंश्चिद्वाप्यन्ययंत्रस्यकुक्षौ॥ १॥ हस्ताभ्यांतंयंत्रतुल्यांतरेक्ष्णोर्धृत्वायंत्रंचैकेनेत्रेनीमित्वा॥ पश्येदर्कौद्वौयथोन्नयुग्मस्थिन्नौस्तस्तन्मध्यगावेधजांशादितियंत्रं॥ अत्रयंत्रतुल्यान्यऋजुकाष्ठपट्टिकावासकिलायंत्रमध्यगतरंध्रेशलाकार्या॥ प्रोतपट्टिकोचबुकेस्थाप्यहस्ताभ्यांतंयंत्रंधृत्वाएकेनेत्रेनिमील्ययथोन्नयुग्मस्थिन्नेतारकेभवतस्तथावेधस्ताभ्यामंगुष्ठच्छादिततारकस्थानाभ्यांदृक्सूत्रांतप्रबध्नग्रलंबितलंबोयद्वायंत्रप्रांतबध्नलंबकोभूस्पृष्टोयत्रभवतस्तत्रचिन्नेदन्यत्सुगममिति॥ यद्वाप्राच्यांचतुर्हस्तोदितासुप्यात्तत्रश्रवणाद्वायुक्तितःप्राग्वत्साध्येति॥ अथाचसमानबलयंत्रज्ञानंयंत्रचिंतामणौ॥

यथार्कांत्यक्रयास्पृशतिनभसश्चाक्षभागायपट्टांयस्मिंकेंद्रेदृङ्नतिभुवियसिंजिनीतत्समायां॥ सौम्येगोले समबलयंगेसायतंगेनतज्यासूर्यायेस्यात्कथितवदतःशंकुभाकर्णनाम्नइतिगुरुमुखात्यंत्रचिंतामणिपठणंविनानज्ञायते॥ अत्रचायंप्रकारः॥ सूचिन्नइति॥ यद्वागणितमार्गेणदिगंशेभ्यइत्यस्यायंप्रकारः॥ सिध्दांतरहस्ययथा॥ द्युभानखयुणंशंतरंविब११ युणंदिनेत्माधिकेह्यपागुदक्कथानुदिग्भवतियंत्रभागापमः॥ वसुहृद्भूमयसंस्कृतिर्नवतिर्९० यंत्रभागांतरोद्भवाअपमहृज्ज्ञानतोभुजलवादिगंशाःस्मृताः॥ अत्रयंत्रभागापमस्तुनित्यमनुरक्तदक्षिणयवअयनांशानयनंयथा॥ षट्हृषिघ्नूदधी४ दृक्कृ१ भिरर्धैः खटभुजांशदिनाशे१५ मितेक्रमे॥ ज्ञषहृतेष्वादिनां१५ ज्ञयुक्तवांशायपमसुखसंज्ञवत्तेत्यादि॥ अत्रतत्कालयंत्रभागानामेवापमःकार्यः॥ अत्रखटाभाघंत्रभागाएवभुजांशाज्ञेयाः॥ एतेषांरिभिःकंतेःषड्भिरर्धैर्दत्तैःक्रांतिशखंडकैरयनांशानयनं॥ अन्यत्सुगमं॥ ततोभुजलवादिगंशाइत्यत्रभुजलवानयनंयथा॥ ततोदलान्निशोधयेत्तिथि१५ घ्नशेषमेष्यदृत्॥ तिथि१५घ्नंषड्भसंख्यायायुतंभवतिदोर्लवाइति॥ ततइतिनपमांशेषुत्रोक्तखंडकशोधनं॥ दोर्लवाएवादिगंशाः॥ एष्वंशेषुतुरियंयंत्रंयदासूर्योभवतितस्मिन्कालेतुरीययंत्रेणाचीनज्ञानायभुविकर्यधारणमित्यपेक्षायांयंत्रधारणप्रकारायथा॥ समभुविनिहितेतुरिययंत्रेस्पृशतियथाचादिगंशकाग्रंकेंद्रं॥ अचलंबविभातंकेंद्रसंस्थेषीकाभाचदिशोथयंत्रंगास्थुरितियस्मिंकपालेसूर्योभवतितत्संमुखंयंत्रस्थंकेंद्रंकृत्वासमभुविउत्तानंस्थापयेत्ततोयादृक्कादिगंशास्तदृक्कोयंत्रभागपंक्त्यादिगंशागण्याःतदग्रेचिन्नंकुर्यात्तत्तद्दिगंशकाग्रमित्युच्यते॥ सूक्ष्मरज्जुप्रांतबध्नलंबकोवलंबः सोवलंबोयंत्रोपरिपतःसन्ततइन्नुछायादिगंशकाग्रंकेंद्रंयथायुगपस्पृशतितथाधार्यमुतोथवाकेंद्रसंस्थेषीकाग्रादिगंशकाग्रंस्पृशति॥ इषी

कासूत्रसंज्ञशलाकायंत्रकेंद्रस्थेत्यर्थः॥ यंत्रगादिशस्युरिति ॥ इतिदिग्देशेभ्यः प्राक्साधनं ॥ अथवाकीपमांशेभ्यइत्येतदग्रे स्पष्टंवक्ष्यति ॥ इतिप्राकसाधनमार्गः संक्षेपेणसूचितः॥ स्पष्टार्थमन्यत् ॥ अथतत्कालप्राचीसाधनमाह ॥ प्राचीसाधन मार्गविबलवृत्तेषुनिगदं॥ तत्कालप्राक्प्रसिध्येच्चभुवेसूर्याच्छशंकुतः॥३३॥ स्पष्टार्थः॥ अथतत्कर्तव्यमाह ॥ तत्काला र्कसायनस्वभुजांशास्तत्क्रांत्यंशास्तत्क्षक्रर्णेननिघ्नाः॥ शंकुछायाकर्णनिघ्नाः॥ पुनस्तैरेवेष्टच्छाया ३९० भाः सूर्यदिक् स्याद्भुजस्तः॥ ३२ ॥ द्विघ्नायाच्यक्षप्रभासंस्कृतोयंदेयोभाग्राज्येवपूर्णोयमोदक् ॥ केंद्राच्छंकोर्भाप्रमाणेनवृत्तेप्रा क्सूत्रंस्यात्तत्केंद्रबाह्वर्धगामिइति॥३३॥ तत्काल्यार्कसाधनंमुहूर्तमार्तंडे ॥ संक्रांत्यंतरहोहतादिनगणाद्रसंभपूर्वोरवि र्मेषाद्यातमयुग्मिनि॥ अनेनतात्कालिकार्कः कार्यः॥ सायनः अयनांशैर्युक्तः॥ वेदाब्ध्यब्धि ४४४ निनेशकेषष्ट्या ६० भा अयनांशकादिति ॥ तद्भुजः॥ ऊनेभुजः स्यात्यधिके नहिनं भार्धेचभार्धादधिकंविभार्धं॥ नवाधिकेनोनितमर्क भंचेत्यनेनश्लोकेनसायनार्कस्यभुजः कार्यः॥ राश्यादिकभुजःस्यांशाः कार्याः॥ यथाभुजराशयस्त्रिंश २० द्गुण्याऽ धोंशैर्युक्ताः संतः तत्भुजांशाभवंति॥ तत्क्रांत्यशास्तेषांभुजांशानां ॥ षट्खेषुवृद्धिहृतकुभिरर्धैः ६।६।५।४।२।३ खेटभु जांशादनोश ३५ मितेष्वंमितेभ्यं॥ शेषतेष्यदिनि १५ शायुतेवांशाश्चपमः सुखसंव्यवहृत्यैइत्यनेनतत्क्रांत्यशाः कार्याः॥ ते अक्षकर्णेनिघ्नाः॥ अक्षकर्णोयथा॥ अक्षछायावर्गतत्वो २५ शयुक्तोमार्तंडा १२ स्यादक्षकर्णोगुलहरिति॥ अक्षछायाऽ क्षप्रभेत्यर्थः॥ तत्वांशानामगुलत्वंगुलत्वान्मार्तंडेषुद्वादशसुयोज्याः॥ अनेनाक्षकर्णेनतेक्रांत्यंशाएष्ठानयोः एथ क्पृथक्समद्विघातः कृतिरुच्यते॥ इत्यनेनकृतीकार्योपतयोर्योगात्पदंकर्णोभवतित्यत्क्रांत्याद्यंशमित्यादिनाश्लो केनपदानयं॥ अयंशंकुछायाकर्णः॥ यद्वास्थापितशंकुयात्रंकुभायकृतचिन्हपर्यंतंधृतारज्जुःकर्णोभवतिसतुशंकुभु ॥३॥

तेरेवमेयः॥ अनेनकर्णेनत्रयुग्नीयादित्यर्थः॥ ततःरेवघ्न्या २९ भाः रेवघ्निभिर्भाजिताः संतः सूर्यदिक्भुजंस्यत्॥ सायना र्कदिक्भवति॥ सौम्यदक्षिणगोलस्थसूर्यवशात्ततद्दिक्शेज्ञेयः॥ मेषादुत्तरगोलस्तुलादुत्तरदक्षिणइति॥ सद्दिघ्ना याच्यक्षप्रभासंस्कृतः कार्यः॥ अथाचिचासायक्षप्रभाचेतिव्युत्पादनं॥ द्विघ्नाच्यासावशाच्यक्षप्रभावातचेति॥ अक्ष भायानित्यदक्षिणदिक्कादपाचीत्युक्तं॥ द्विघ्नीताक्षप्रभयासभुजः संस्कार्यइत्यर्थः भुजाक्षप्रभयोरेकदिक्कयोगे ऽन्यदिक्कंतरमितिसंस्कारः॥ अंतरंस्फुटनं ॥ यत्रानंकृतंसतयत्रोर्वरितंतद्दिक्भुजः स्पष्टः॥ ततः शंकोः केंद्रात्स काशाद्भाप्रमाणेनशंकुछायायकृतचिन्हप्रमितेनकर्कटकेनसूत्रेणवाकृतेवृत्तेवृत्तमंडले अयंस्पष्टोभुजोगुप्त लकोभाग्रातशंकुछायायचिन्हात्ज्यावज्यावत्तयोर्दक्दक्षिणोदक्यथाभवंतितथापूर्णः संपूर्णोवृत्तरेखास्पृशेत् यः॥ भुजप्रमितयारज्वोदयइत्यर्थः॥ तत्रभुजार्धचिन्हंकुर्यं॥ तत्रकेंद्रबाह्वर्धगामिप्राक्सूत्रंस्यात्तत्रप्रसारित सूत्रेशंकुकेंद्रंभुजार्धचिन्हंचयथास्पृशतितथाप्रागपरंदेयमित्यर्थः॥ इतिप्राक्साधनं॥ इदंप्राक्सूत्रमंडपसा धनमाह॥ समायांसाधितायांभुध्यायांभुविमंडपं॥ चतुरस्रोक्तरीत्यैवकुर्यात्संपूज्यचिह्नपं॥१४॥वक्ष्यमाणच तुरस्रोक्तरीत्याकर्तव्यतयादिघ्नायाममितमितभिश्लोकोक्तयेत्यर्थः॥ स्पष्टार्थमन्यत् ॥ अथाधममध्योत्तममंडपप्रमा णमाह॥ अथमोदशहस्तस्यात्मध्योद्वादशहस्तकः॥॥उत्तमःशोडशकरोनियथायोगंसमाश्रयेत्॥ स्पष्टार्थः॥ यथा योगमिति ॥ यथायुज्यंतभूम्यवकानुसारेणएतन्मध्येएकःपक्षोंगीकरणीयइति॥ ग्रंथांतरे॥ अन्यमतांतरंय था॥ द्वादशप्रमितैर्हस्तैः कनिष्ठोमंडपस्मृतः॥ मध्योमनु १४ मितैर्हस्तैःश्रेष्ठोऽष्टादश १८ मिस्मृतः नुलापुरुष दानादौविशत्या २० करसंमितः॥ कूटमंडपसंज्ञास्यकला १६ द्वादश १२ कपिचेति॥ रामवाजपेयिभिरयिन्न

धममध्यमोत्तमविषयेपक्षद्वयमुक्तं॥ एवंचतुरस्रोक्तरीत्याचतुःकोणंमंडपंसंसाध्यतत्रचतुर्षुभुजेषुस्तंभारोप
णार्थंसूत्रैस्थानचिह्नान्याह॥ मंडपप्रतिमांरज्जुंविभागांभागचिह्नितां॥ चतुर्दिक्षुप्रसार्येषुस्तंभांश्चिनुयुरोप
येत्॥ ३६॥ मंडपपरिमाणंरज्जुंत्रिधाविभज्यविभजनभागेषुस्थानेषुचिह्नितांकुर्यात्॥ एवंतोभूतांरज्जुंचतुर्दि
क्षुप्राग्याम्यापरोत्तरमंडपचतुरस्रभुजेषुसंप्रसार्यैषुचिह्नेषुस्तंभानुरोपयेत्॥ स्तंभारोपणंस्वयंवक्ष्य
ति॥ अथमंडपचिह्नस्थानेषुवटाःकार्याः रज्जुप्रांतगताःकोणाएवचिह्नानितेष्वपिकोणेषुवटखननंस्तंभा
र्थंकार्यं॥ तत्रैकभुजस्थमध्यचिह्नान्यांतत्संमुखभुजस्थमध्यचिह्नपर्यंतंगैरिकयाचूर्णेनवाप्रभृष्टरज्ज्व
स्फालनेनसूत्रदानंतथैवतरयोर्भुजयोरपि॥ एवंनवधाक्षेत्रंभवति॥ तत्रमध्यचतुरस्रस्थेनकिंचेदिकुर्यात्तदु
कुंकुर्यात्तत्रायेनिर्णयंवक्ष्यति॥ मध्यचतुरस्रेकोणेषुपिस्तंभनिवेशनस्यवक्ष्यमाणत्वात्कियत्प्रमाणास्त
भाःकियत्प्रमाणमध्यस्तंभनिवेशनस्थानंकियत्प्रमाणेनभूमिगास्तत्प्रमाणमाह॥ मध्यस्तंभांतरान्मध्येचतुस्र
भांनिवेशयेत्॥ पंचहस्ताबहिःपक्षावष्टहस्ताश्चमध्यतः॥ ३७॥ सचूडाःपंचमांशेनभूमिगास्तेषुवर्तिकाः
सरन्ध्रविन्यसेन्मध्येकमलस्योर्ध्वितिंसृजेत्॥ ३८॥ चतुरस्रमंडपभुजस्थमध्यस्तंबस्थानेदूतयोर्यदंतरंप्रमाणं
समध्यत्रिभागःतेनप्रमाणेनमध्यमंडपक्षेत्रमध्येचतुःस्तंभान्निवेशयेदारोपयेदित्युपदेशः॥ तत्रारोपंचहस्ता
द्वादशस्तंभाबहिःपंक्तौआग्नेयकोणादारभ्यस्तंभावटेषुप्रदक्षिणक्रमेणनिवेश्याःरोप्याः॥ ततोमंडपक्षेत्र
मध्येमध्यस्तंभांतरप्रमितमध्यचतुरस्रकोणस्थानेयादिक्षुहस्ताश्चत्वारःस्तंभानिवेश्याः॥ एतदेवास्य
श्लोकस्यांतर्भावान्नयधास्त्रप्रकल्पनंप्रथममेवसमुद्दर्शितं॥ कथंभूताःस्तंभाः संचूडाःशिखाभाजःस्वपंच

मांशेनभूमिगाःस्तंभंपंचधाविभज्यमूलभागस्थैकांशेनभूमिगताःकार्याः॥ आग्नेयाकोणादितिकथं॥ उक्तंचवा
स्तुशास्त्रे॥ अग्निकाष्ठनुयज्ञस्ययज्ञोग्निरुच्यतेबुधैः॥ यज्ञोवसतिकाष्ठेवैतद्दिशिप्रथमंसदा॥ न्यसेत्काष्ठम
यस्तंभःकाष्ठकृत्येष्वयंविधिरितिवचनात्स्तंभप्रतिष्ठापूजनमप्याग्नेयकोणादेवनिषुवह्निकास्तेषुषोडशस्तं
भाग्नेयाःसुवह्निकाःसरंध्राःविन्यसेत्॥ उभयतोरध्रद्वयंवेतितिर्यक्काष्ठानिवह्नीरव्यानिरज्जुनिपट्टीरूपा
णिस्तंभशिरःसुप्रोतन्यायानीत्यर्थः॥ मध्येकमलस्योर्ध्वितिंसृजेत्॥ कुर्यात्सायथामध्यस्तंभचतुष्टयस्थ
वह्निकामध्यगतरंध्रप्रविशितस्फारितवेणुयष्टिकाचतुष्टयाग्रेषुधारितकाष्ठमयकमलगतरंध्रचतुष्टयंप्रोतयि
त्वाकमलोर्ध्वितिं॥ अथाधममध्योत्तममंडपेषुप्रतिदिशंदिक्चतुष्टयेद्वारविस्तृतिप्रमाणमाह॥ अथमेप्रतिदि
ग्द्वारंदिक्कायतिकंस्मृतं॥ मध्योत्तमयोस्तच्चवेदाष्टांगुलसंयुतं॥ १९॥ अधमेकनिष्ठमंडपेप्रतिदिग्द्वारंशंदि
शंप्रतिर्इतिप्रतिदिक्॥ दिक्चतुष्टयेदिक्कायतिकंहस्तविस्तृतंद्वारंस्मृतमुक्तंमुनिभिरितिशेषः॥ तच्च
दिक्करंमध्यमोत्तमयोर्मंडपयोःक्रमोद्वयाष्टांगुलसंयुतंकुर्यात्॥ मध्यमेचतुरंगुलयुक्तंदिक्करं॥ उत्तमेजष्टां
गुलयुतमिति॥ तद्यथास्तंभपंक्तिरेवायंदिक्सूत्रमुभयतोऽर्धंतयाद्वारकाष्ठारोपणार्थंद्वारविस्तृतिप्रांतयश्चि
ह्नंकुर्यात्॥ अत्रद्वारोच्चत्वंकथंनसूचितंतच्चउपरिवह्निकातलकतिर्यक्फलकदर्शनादेवज्ञायतेअतसूच्यसूच
सूचितंइतिभावस्तस्माद्दुच्चत्वंवह्निकापर्यंतमेव॥ अत्रद्वारविस्तृतीप्रांतयोःकाष्ठारोपणमपिनसूचितं॥ रध्रद्व
द्वारमुच्यते॥ तच्चोभयपार्श्वार्धभागेषुसंरोधनतयाद्वारंशोभतेते॥ तस्माद्विस्तृतिप्रांतचिह्नये॥ तोरणोक्त
काष्ठानितंभपरिमाणानिप्रतिद्वारंस्तंभवद्रोपणीयानितिभावः॥ उक्तंचग्रंथांतरे॥ तोरणोक्तास्तुयाःस्त

खास्तभिरेवतुकारयेत्॥ द्वाराणिमंडपस्यैवस्तंभपंक्तौचस्तंभवदिति॥स्तंभवदितिद्वारकाष्ठानांपंचहस्तप्रमाणत्वंपंचमांशेन
नभ्रमोपणत्वंचेत्ययमिति॥अधममध्यमोत्तममंडपेषुद्वारोच्चतात्रमाणमेकमेवस्तंभसंबंधत्वात्॥अथतोरणद्वार
स्यविशेषप्रमाणमाह॥अश्वत्थोदुंबरःप्लक्षवटशाखाश्चपूर्वतः॥पंच६षट्७सप्त८हस्तास्तुअधमादिषुकीर्त्तिताः॥२७॥
द्वार्षट्टेदृनिखातव्यस्तंभवत्पंचमांशकैः॥द्वाराधिकानितन्मध्येवह्निवत्पल्लकान्यपि॥२९॥पूर्वतःपूर्वयाम्यापरोत्तरेषुक्र
मतः अश्वत्थोदुंबरप्लक्षवटानांसरलायाःशाखास्ताः अधममध्यमोत्तममंडपेषुक्रमात्पंचषट्सप्तहस्ताःअर्कीत्ताः
उक्ताः॥अधमेपंचहस्ताःमध्यमेषट्केराःउत्तमेसप्तहस्ताइति॥तासांनिखननंरोपणंकथंकर्त्तव्यं॥द्वार्षट्टेदृइति॥द्वार्धिति
सामीप्यसप्तमी॥अनेनमंडपद्वारेषुअन्यद्वारांतरमुपलक्ष्यते॥तोद्वारनिकटंद्वारसंलग्नमिवद्वारांतरंकर्त्तव्यमिति॥ए
तस्यनामभेदोमत्स्यपुराणेयथा॥द्वारेषुकार्योणिचतोरणानिचलार्यपिक्षीरवनस्पतीनामिति॥तोरणोस्त्रीबाहुर्द्वारमित्यभि
धानात्॥तोरणशब्दःस्त्रिस्त्रीलिंगवाचकोनभवतिपुंल्लिंगनपुंसकवाचकएव॥तोरणशब्देनबाहुद्वारमभिधीयते॥द्वा
रंबहिरितिबहिर्द्वारं॥द्वार्धितिसामीप्यसप्तमीबहुवचनात्॥पूर्वोक्तमंडपद्वारेभ्योबहिर्भागेद्वारसंलग्नमिवान्यद्वारंतोरणाख्यंक
र्त्तव्यमितिपृथग्उपदेशःअनर्थकोतोरणद्वारस्यमाननेदः॥इदंतोरणद्वारंद्वारागं॥यथाकंठमेखलादिभिरंगैःकुरुस्यसोगता
तथातोरणाख्यद्वारेणद्वारस्यसोगतास्यादिति॥तत्कर्त्तव्यपदार्थोयथा॥मंडपद्वारेषुस्तंभवदितिसचूलमपिस्वीय
स्वस्वप्रमाणपंचमांशेननिखातव्यं॥द्वाराद्वहिःद्वारविस्तृतिमुभयतःप्रतिद्वारंदेहशाखेस्वस्वपंचमांशेनभ्रमोद्वा
रसंलग्नतयारोपणीयेइत्यर्थः॥पूर्वद्वारेऽश्वत्थशाखे॥दक्षिणद्वारेउदुंबरशाखे॥पश्चिमेप्लक्षशाखे॥उत्तरद्वारे
वटशाखे॥प्लक्षोजटीवृक्षः॥तन्मूलिनासांचूडासुवर्णीयत्सरंध्राणिफलकानिद्वारविस्तृतिप्रमाणादधिकानिद्वार

काष्ठानिजातोरणानितोरणानिचलार्यपिक्षीरवनस्पतीनामिति॥तूर्य्यानिपट्टीस्वरूपाणिजपिशाद्वारोपणीयानिप्रो
तनीयानीत्यर्थः॥अधमेद्विहस्तंतियक्फलकं॥मध्यमेषडंगुलवृध्यिरुत्तमेद्वादशांगुलीवृध्यिः॥फलकस्येतिशेषः
जपेयिमतन अत्रतिर्यक्फलकस्यद्वारविस्तृतिप्रमाणादधिकत्वेमेवोक्तं॥फलकानामुभयप्रांतयोर्द्वारशाखाचूड
प्रवेशार्थंरंध्राणिसंतितानिद्वारविस्तृतिप्रमाणमध्ययदाकीर्येरन्तदाउपरिद्वारविस्तृतिमानस्यन्यूनतास्यादतोऽ
धीकानीत्युक्तं॥तस्माद्वारविस्तृतिमानाधिकफलकक्काश्चेविस्तृतिमानंमध्येसंरक्ष्यतद्बाह्येमानसंलग्नमुभयतो
रंध्रकरणंतस्मिंद्वारशाखाचूडाप्रवेशेननशाखांतर्भागोविस्तृतिमानस्थगेवभवतितेनद्वारस्यदीर्घचतुस्रतासमा
नास्यादित्यतोधिकपदस्यांतर्भावःसूचितः॥अधमेतोरणद्वारोच्चत्वंद्वारसममेव॥अथफलकोपरिआयुधारोपणंमं
डपाख्यंचाह॥स्वदेवतायुधानीद्वारमूर्ध्वंसुयोजयेत्॥सारद्रुमस्कंधामंडपोथकटादिभिः॥२८॥स्वशब्देनयंयेदेवता
राधनार्थंमंडपस्तत्तंमंडपद्वारमूर्ध्वंसुतत्तद्देवतानामायुधानितोरणफलकमध्यभागगतरंध्रेषुयोजयेत्॥वैष्णवया
गेवास्तुशास्त्रोक्तंवचनं॥मस्तकेद्वादशांशेनशंखचक्रंगरुत्मंतं॥प्रागादिक्रमयोगेनन्यसेत्तेषांस्वदारुजमिति
फलकानांद्वारदेशेनायुधकरणमित्यर्थः॥शैवेतुपिंगलवचनं॥मूलेनचिह्नीताःकार्याद्वारशाखासुमस्तके॥शूलं
नवांगुलंदीर्घंतूरीयांशेनविस्तृतिः॥रुजुर्वेमध्यभंगंस्यात्किंचिद्वक्रंतुपक्षयोः॥प्रथमेतत्समाख्यातंद्व्यंगुलंरोप
येतथा॥शेषाणांद्व्यंगुलावृध्यिर्यावद्व्यंगुलवृध्यिनइति॥प्रथमेइतिअधममंडपे॥अथानंतरंयेभक्तःसारद्रुमम
योमंडपःद्वारवर्जंपरितउपरिचकटादिवचराच्छादनीयइति॥तत्रोशनोरुजुकोसेः॥प्रोतपोतकीलकैरुपर्याछाद्यपश्चात्क
टादिभिरिति॥सारद्रुमास्तुजंबूमधूकशालशिंशपादयस्तत्कास्यमयोमंडपकार्यःस्तेषांरुजुत्वात्दृढत्वाच्च॥अथ

मंडपमध्यभागेकिंवेदिःकार्याकिंकुंडंकर्तव्यंइत्यत्रनिर्णयमाह ॥ होमप्रधानकेकुंडंचतुःस्रुवांतरेखनेत् ॥ अन्यत्रमध्येवेदिःस्यात्चतुःस्रुवांतरा
यथा ॥२३॥ स्यात्त्रिभागेधृतात्तस्याःपूर्वादौकुंडसंस्थितिः ॥ पदांतरेक्रमादेषांनवमंचेशपूर्वयोः ॥२४॥ यद्यद्धोमप्रधानात्मकंकर्मतत्तत्क
र्मणिमंडपमध्यत्रिभागगतंचतुस्रुवंतस्तेषामंतरेमध्यदेशेकुंडंखनेत् ॥ कुर्यात् ॥ अन्यत्रतुलापुरुषादिदानविधौदानस्यप्रधा
नत्वान्मध्येवेदिःस्यात्चतुःस्रुवांतरायात्ताचतुःस्रुवांतरप्रमाणेनविस्तृतेत्यर्थः ॥ तस्याकोणेषुस्रुवाःभवंति ॥ स्यात्त्रिभागेधृ
तास्रचतुर्थांशेनोच्छ्रा ॥ एवंविधाचतुःस्रुवांतरेवेदिःकार्या ॥ वेदिस्तुदेवतपूजनार्थंपूर्वद्वारनिकटेकार्या ॥ इतिदानखंडे ॥ ॥
धान्यपर्वतप्रधानत्वान्मध्येपर्वतएव ॥ तस्याःवेदेःसकाशात्पदांतरेपरितः ॥ पदमात्रंभूम्यंतरंत्यक्त्वापूर्वादौकुंडानांस्थितिःकार्या ॥ पूर्वाद्यष्टदिक्षुवक्ष्यमाणचतुस्रुयोन्यर्धचंद्रत्रिस्रिवृत्तषडस्रिपद्माष्टास्रिकुंडानिमेखलायोनियोग्यानिसर्वाण्येकहस्त
निकार्याणि ॥ तत्रदक्षस्रुमंडपेत्रिमेखलकुंडनिवेशनेहोमकर्तृणामुपवेशनस्थानंतस्मात्त्रिमेखलसमवेशाभावः ॥ मध्येतु
त्तमंडपयोःस्थलबाहुल्याद्यथासौख्येनत्रिमेखलानि ॥ एवमष्टदिक्षुअष्टकुंडानि ॥ नवमंचेशपूर्वयोःईशानपूर्वयोरंतरालेस
वमंकुंडंकार्यमिति ॥ अयमुत्तमःपक्षः ॥ पंचमकुंडापक्षस्तुमध्यमः ॥ तत्रपूर्वादिचतुर्दिक्षुचत्वारिपंचमंचेशपूर्वयोरंतर
तरालेएककुंडंनिर्वहतिपक्षः ॥ तच्चैकंकुंडंवेदिपश्चिमभागइतियेथांतरात्कृत्वात् ॥ अथकतिकतिहोमेकिंकिंकुंडमानंतत्तदाह ॥
स्याद्दशांशोनकरंकुंडंशतार्धेसमधीयते ॥ स्वशोडशांशोनकरंशतहोमेविनियते ॥ २५ ॥ सहस्रायुतलक्षेषुप्रयुतेकोटिहोमके ॥ कु १
द्ध २ च्च ४ र्यू ६ ष्ट ८ हस्तंस्यात्कुंडंतत्करणींब्रुवे ॥ २६ ॥ करश्चतुर्विंशांगुलस्तस्यैवाष्टांशात्यंगुलात्मकस्तेनोनःकरोयस्मि
न्ततत्र्यंगुलोनकरप्रमितंएकविंशशतंयंगुलात्मकंकुंडंपंचाशदाहुतिकहोमेउक्तं । तथैवस्वशोडशांशोनकरं ॥ स्वस्यशोडशां
शःहस्तःसोडशांशःसार्धांगुलात्मकस्तेनोनःकरोयस्मिंतत्सार्धद्व्विंशं ॥ २२ ॥ गुलप्रमाणंकुंडंशतंहोमेउक्तं ॥ सहस्रहोमे

एकहस्तंचतुर्विंशांगुलंस्यात् ॥ एकहस्तक्षेत्रफलकमित्यर्थः ॥ अयुतेद्विहस्तंद्विहस्तक्षेत्रफलकं ॥ लक्षेचतुर्हस्तं ॥ प्रयुतेषड्हस्तं
कोटिहोमेत्वष्टहस्तंकुंडं ॥ क्षेत्रफलानितुअंगुलैरेवजायंतेगणितमार्गेण ॥ एतत्सर्वंगणितशास्त्रगम्यमेव ॥ अन्यन्मतांतरं
शारदातिलकेयथा ॥ एकहस्तमितंकुंडंलक्षहोमेविधीयते ॥ लक्षणंदशकंयावत्तावद्धस्तेनवर्धयेत् ॥ दशहस्तमितंकुंडंकोटि
होमेनुशस्यतेइति ॥ एकहस्तंलक्षहोमेघृतपुष्पादिशीघ्रदाहकवस्तुविषयं ॥ कोटिहोमेयद्दशहस्तेनतन्नीव्यादिस्थ
च्छिद्रविषयं ॥ कुंडपरिविचारस्तुपूर्वोक्तः ॥ अथतत्करणींब्रुवे ॥ करणीशब्देनरज्जुरुच्यते ॥ तथाचशुल्बसूत्रेरज्जुना
मानि ॥ करणीतत्करणीतिर्यग्मानीपार्श्वमानीअक्ष्णयेतिरज्जवइति ॥ अथकुंडानांक्षेत्रफलतयाद्विद्व्यादिदृष्टहस्तप्रमाणसूत्रमा
ह ॥ हस्तक्षेत्रफलं५७६ स्वेष्टकरघ्नंपरमस्ययत् ॥ इष्टसूत्रनिहतेनचतुरस्रंप्रसारयेत् ॥ २७ ॥ क्षेत्रफलंवंगुलैरेवजायते ॥
कृतिरेवक्षेत्रफलं ॥ समद्विघातःकृतिरुच्यते ॥ भुजकोटिघाताःकृतिः ॥ इष्टाद्धोर्यःस्यात्तस्यर्द्धिन्यांदिशितरोबाहुः ॥ व्यस्रेचतुर
स्रेवासाकोटिःकीर्तितातज्ज्ञैरिति भुजएवकोटिः ॥ योंकःस्वगुणितस्वस्यसाकृतिस्तस्यतत्फलमिति ॥ हस्तक्षेत्रफलंषट्सप्तत्यधि
कपंचशतं५७६ इदंस्वाभीष्टद्व्यादिकरघ्नंद्व्यादिभिर्गुणितंअस्ययत्पदंमूलतदिष्टसूत्रंस्यात् ॥ स्वाभिष्टहस्तक्षेत्रस्यप्र
माणरज्जुरंगुलव्यंगुलात्मिकाभवेत् ॥ तेनप्रमाणसूत्रेणअंगुलयवादिकेनचतुरस्रंप्रसाधयेत्कुर्यादिति ॥ मूलानय
नेभास्कराचार्याणोक्तोकोयथा ॥ त्यक्त्वात्याद्यंमात्कृतिंद्विगुणयेन्मूलंसमेतहृतेत्यक्त्वान्त्यकृतिंतदाद्यविषमान्मूलं
द्विनिघ्नंन्यसेत् ॥ पंक्त्यांपंक्तिहृतेसमेऽन्यविषमात्यक्त्वान्त्यवर्गफलंपंक्त्यांन्यसेत्तयाच ७ पंच५ यूकास्त्रिद्विहस्तके ॥ २ ॥ रूपवेदा१४
वेद४ व्यंकाःपंच५ यूकास्त्रिहस्तके ॥ अष्टवेदांगुलानिस्यात्प्रमाणंवेदहस्तके ॥ त्रिपंचाशत्५३ पंचयवा५ स्त्री३ यू
काःपंचहस्तके ॥ नागेषवः५८ षट्त्रि६३ यवाश्चत्रियुकारसहस्तके ॥ ३ ॥ चतुर्यवैःसमायुक्तात्रिषष्टिः६३।४ सप्तहस्तके

सप्तषष्टिः ६७ सप्त ७ यवास्त्वष्टहस्तेप्रमाणकं ॥ ४ ॥ नवहस्ते मितक्षेत्रेद्विअं ७२ गुलप्रमाणतः ॥ पंचाद्रयः ७५ सप्तयवा ७ युक्ता
का १दशहस्तके ॥ २ ॥ इत्यं गुलादिमानानिचैकतोदशहस्तके ॥ क्षेत्रफलत्वनेनैव यथार्थस्यान्सशयः ॥ ६ ॥ एकहस्तादिदशहस्तप
र्यंतं प्रमाणसूत्रमानान्यंगुलयवादिनिष्टिकाकारोक्तानिस्पष्टानिकृतानि

एकहस्त	द्विहस्त	त्रिह०	चतुहस्त	पंचहस्त	षड्हस्त	सप्तह०
२४	४८	७२	९६	१२०	१४४	१६८

अष्टह०	नवह०	दशह०
१९२	२१६	२४०

चतुर्विंशागुलात्मकैकहस्तचतुरस्रस्यक्षेत्रफलंशुल्बोक्तरीत्यानानाप्रकारेणोच्यते भुजकोटिघातेनेरंक्षेत्रफलं
५७६ यद्वाचतुरस्रमक्ष्णयापष्ठियत्रिकोणद्वयंप्रकल्प्यतत्रलंबः षोडशि५ गुलःसप्त७यवाःषड्६यूकाःभ्यर्धमध्येतत्प्रमाणं ३५७५
लंबगुणमित्यनेनजातंसाशीतिद्विशतं२८८ द्विगुणमितेतदेव ५७६ यद्वाचतुरस्रंमध्येप्राचमपष्ठियान्यतरद्भुजयुपरिरक्तात्प
श्चोपरिप्रक्षिप्यनेनदीर्घचतुरस्रप्रकल्प्यतस्यैकोभुजोऽष्टचत्वारिंशत् ॥ द्वितीयोद्वादशउभयोराहत्यानेदंच ५७६ यद्वाइदमेवदीर्घचतु
रस्रंअक्ष्णयापष्ठियविपर्येस्योत्तरतउपधायतत्त्रिकोणंप्रकल्प्यतद्द्वंद्वोऽष्टचत्वारिंशत् ४८ एवमनेकप्रकारःसंति ॥ इतिएकहस्ता
दिक्षेत्राणांप्रमाणसूत्राणयमुक्तेदानींचतुरस्रकुंडसाधनप्रकारमाह ॥ द्विघ्न्यायामसमितंद्विपात्र ॥ मजरत्सूत्रंदत्तेनतत्तन्मकारस्य
ध्येः कितमस्यपार्श्वयुगलशंकोः प्रमांतस्थयोः ॥ सिद्धाकृष्यतृतीयचिन्हकमपाक्कोदक्षिणेतीयचिन्हेशंकुंस्थापयेत्पूर्वयाच्चपुर
तोवेदास्त्रिसर्वार्थदं ॥ ९ ॥ क्षेत्रसाधनार्थंरज्जुलक्षणंसूत्रंपरिशिष्टे ॥ अजीर्णग्रंथिनीसूक्ष्मासमाश्लक्ष्णात्वरोमसा ॥ रज्जु
र्मानाधिकाकार्याअध्वरेयोगमिच्छता ॥ शाणीवाबाल्बजीवापिवेणीवाविधियते ॥ रज्जुरुभयतःपाशात्रिवृत्ताङ्गकमेणि ॥ र
ज्जुर्मुञ्जमयीकार्याशणैस्तुपरिमिश्रितेति ॥ अत्ररज्जुमानाधिकत्वंचपाबंधनार्थं ॥ पाशग्रंथीबंधनेरज्ज्वाकर्षणंत्वादधिक
त्वमुक्तं ॥ किंचिदधिकत्वंस्यरज्जुप्रोतपाशयोःसन्निवेशात् ॥ यथारज्जुभयप्रोतपाशबंधनेनक्षेत्रप्रमाणपरिमितंभवति
तथाकार्यमित्यर्थः ॥ अथश्लोकार्थः ॥ द्विघ्न्यायामसमितं ॥ आयामोदीर्घः ॥ एकहस्तादिक्षेत्रप्रमाणसूत्रं ॥ द्विघ्न्यास्सावायामश्च

तेनमितेपरिमितं ॥ द्विगुणितक्षेत्रव्यासपरिमितेअजरन्नूतनं ॥ द्विपार्श्वेद्वौपार्श्वौयस्मिन्तत्रज्जुप्रोतयोःकृतपार्श्वं ॥ एवंविधंसूत्रंविधा
यअंकितंचिन्हीतंकार्यं ॥ कुत्रकुत्रेत्याह ॥ दत्तेद्विगुणसूत्रार्धपुनःकुत्र ॥ तद्दत्तेनार्धस्यदत्तेअर्धेचिन्हयेत्तद्दर्शंकुचिन्हं पुनःकु
त्र ॥ तन्मध्ये ॥ तयोःकृतचिन्हयोर्मध्येचिन्हितं ॥ इदमाकर्षणचिन्हं ॥ एवंचिन्हीतेसूत्रंकृत्वात्रस्यसूत्रस्यपार्श्वयुगुलंप्रमां
तस्थयोशंकोःक्षिप्त्वाआरोप्य ॥ प्रमाणंप्रमाग्रमियतेक्षेत्रमनयासाप्रमा ॥ प्रमायाःअंतौप्रमांतौप्रमांतयोःक्षिप्तेनसाग्र
मांतस्थोतयोःकुंडकर्तव्यप्रदेशेप्राचीसूत्रेहस्तादिक्षेत्रप्रमाणरज्जुंदत्वाप्रमाणरज्जुप्रांतयोःपूर्वापरयोःशंकुनिखायपश्चा
दस्यचिन्हितसूत्रस्यपार्श्वयुग्मंरोपितशंकोः ॥ क्षिप्त्वातृतीयचिन्हकंअपाक्दक्षिणतआकृष्यद्वितीयेचिन्हेशंकुंस्थापयेत्
॥ एवमुदक्च ॥ तृतीयचिन्हमुदगुत्तरतआकृष्यद्वितीयचिन्हेशंकुंरोपयेत् ॥ एवंक्षेत्रपश्चिमश्रोण्यांद्वयेशंकुंरोपयि
त्वापार्श्वविपर्ययाच्चक्षेत्रपूर्वापरशंकोः ॥ पार्श्वविपर्ययंयासेनपूर्वतःक्षेत्रपूर्वभागेचकारोदक्षेमेचप्रकारेणदक्षिणोत्त
रांसस्थानेशंकुंरोपयित्वावेदास्त्रिभवेत्सर्वार्थदंसर्वकामनाप्रदायकंचतुरस्रक्षेत्रंस्यादित्यस्यफलमपिसूचितमितिश्लो
कार्थः ॥ अस्यक्षेत्रफलंप्रागुक्तप्रकारेणज्ञेयं ॥ क्षेत्रफलंनामाकं ॥ फलनिष्पत्तावितिधातुः ॥ क्षेत्राणिफलंतियस्मिन्नतदिति
॥ अत्रतावद्दत्तक्षेत्रफलषट्सप्तत्यधिकपंचशतीगुलात्मकं ॥ एतावंत्यगुलप्रमाणानिक्षेत्राणियस्मिन्हस्तमितचतुरस्रादि
क्षेत्रमध्येफलंतन्निष्पादयेति ॥ तत्तत्कुंडस्वरूपाणंगुलात्मकानिक्षेत्रफलंगुलसंख्याकानिक्षेत्राणिस्युरित्यर्थः ॥
अथयेनिकुंडमाह ॥ पंचांशकुरुपुरतोदशोशयुग्मंश्रोण्यारुभ्यस्वधरमितेश्चतुर्ध्वेन ॥ खंडेदृढयुगधःसुतेसुरेतन्वा
भरवपतिकुंडमुद्धसन्ति ॥ २९ ॥ अत्रप्रथमंहोमानुसाराद्यावत्प्रमाणंकुंडं ॥ चिकीर्षितंतावच्चतुरस्रंकृत्वापश्चाद्दत्तस्यश्लोक
स्यकर्तव्यताकार्या ॥ ॥ चतुरस्रस्यसप्तपंचभिरंशभागैर्द्विसंगृह्यचतुरस्राद्बहिः पूर्वतःपूर्वभागेकृतप्राक्सूत्रेएव

तं पंचांशं कुरु कुविति शिष्यं प्रत्युपदेशः॥ पंचांशप्रमितेन कर्णेन चिह्नं कुर्वित्यर्थः॥ पूर्वताश्चिह्नं कृत्वानंतरं चतुरस्यपश्चाद्भागश्रेण्यो दशांशयुग्मं कुरु॥ व्यासस्य दशांशमितिभागं गृहीत्वा श्रोणितोवहिस्तिर्यक्सूत्रेदक्षिणतो दशांशं दत्वोत्तरतश्चान्यं दशांशं दद्यात् दशांशरज्वा पंचाशत्साद्धैर्भवति॥ एवं दशांशयुग्मं दत्वा तत्रोभयतः चिह्नद्वयं कृत्वा पूर्वभागाः चिह्नात् श्रोणिचिह्नद्वयपर्यंतं सूत्रदानेन त्र्यश्रं त्रिकोणं स्यात्॥ एवं त्रिकोणं कृत्वा अस्य-त्रिकोणस्य या अधरमितिमानं तस्या श्चतुर्थांशेन अधः॥ अधोभागे खंडेंदुद्वययुक्कार्यं॥ तद्यथा॥ अधरमितिं चतुर्धा विभज्य समतया तत्र चिह्नानि कुर्यात्॥ मध्यचिह्नं तु प्राक्तत्र एव पतति मध्यचिह्नाद्दक्षिणोत्तरयोः अर्धयोर्मध्ये एकैकं चिह्नं कुर्यात्॥ एवं सर्वधा रतिर्यट्प्रमितेश्चत्वार श्चतुर्थांशा जाताः॥ तत्र दक्षिणार्धमध्यचिह्नात् चतुर्थांशप्रमितेन कर्णार्धेन प्राचीसूत्रगतमध्यचिह्नमारभ्य चधिति श्रोण्यं तंयावदधोभागे अर्धचंद्रवत् वृत्तार्धं चित्रमयेत्॥ एवमुत्तरार्धमध्यचिह्नादपि इदंन्या स्त्रिखंडेंदुद्वययुक्कर्णेन यो न्याभं कुंडं भवति॥ यत्तो न्याभं कुंडं सुतेसुः पुत्रार्थी रिन्वयति॥ करोति अतस्त्वमप्येतत्कुर्विति शिष्यं प्रति एतस्या योनिकुंडस्य फल श्रुतिरपि सूचनमिति॥ अत्र क्षेत्रफलस्योपपत्तिरियं॥ हस्तमात्रं क्षेत्रं तावत्कल्प्यते समलंबचतुरस्रक्षेत्रे चजायते करणे पदवदनसमासार्धं मध्यमलंबेनसंगुणयोदिति श्रीधराचार्योक्तेः॥ योनिकुंडेउपरिव्यस्रेलंबायुलाग्यक्षविंशतिः २८ षड्व्ययः ६ अधोभूम्यर्धं सत्रियं चतुर्दशांगुलं १४।३ लंबगुणितमेतज्जातं व्यस्रफलं सत्रयोदशाचतुःशती ४१३ अथचान्य प्रकाराणेते प्रउगंचतुरस्रंचिकीर्षन्मध्ये प्राचमपाछ्य विपर्यस्योत्तरतश्चापधाय दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्योहितिशुल्बसूत्रं प्रउगशब्देन त्रिकोणं शुल्बोक्त्या दीर्घचतुरस्रमेतत्स्यात् अस्मे क्षोभुजोलंबमितः २८।६ द्वितीयोभूम्यर्धमितः १४।३ इतिपूर्ववदेवमेव ४१३ दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्योद्दिष्टेनस्यापि प्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा॥ दीर्घचतुरस्रंसमचतुरस्रंचिकीर्षन्मध्येति यदि पाछ्य अन्यतरद्विभज्येतरपुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्याच्छेषभागंतु नासंपूरयेत्तस्योक्तो निर्हासः क्षेत्रात्क्षेत्रनिष्काशोनिर्हासः

निर्हासोपि शुल्बोक्तो यथा॥ चतुरस्राच्चतुरस्रंनिर्जिहीर्षन्यावन्निर्जिहीर्षितावद्भुजतो ऽपछिद्य शंकुनिस्वामपार्श्वमानीं कृत्वा पार्श्वमानीसंमितामष्टण्यां तत्रोपसर्पं हरति ससभासेऽपछेदः साक्षरण्येषानिर्हासइति॥ अनेनप्रकारेणापि पूर्ववदेवफलंसमायाति॥ एवंशुल्बोक्तरीत्यानानाविधक्षेत्राणां नानाविधक्षेत्रकरणंतस्मात्क्षेत्रफलानयनमस्ति॥ येनशुल्बसूत्रंगुरूपदेशतः सम्यक्तयासप्रसयमभिज्ञातमस्तिसएवनानाविधप्रकारेणक्षेत्रफलानयनंकरीष्यतिस ग्रंथबाहुल्यात्॥ एवमुपरिव्यस्रफलंकथितमधुनाव्यस्रअधोभागे वृत्तार्धद्वयस्यक्षेत्रफलमुच्यते॥ द्वयोरेकमेवप्रमाणं वृत्तार्धद्वययोगात्सूत्रेणवृत्तंप्रकल्प्यास्यव्यासार्धमेतत् सप्तांगुलान्येकोयवश्चतस्रोयूकाः ७।१।४ व्यासार्धवर्गचतुर्गुणक्षेत्रफलं दशगुणान्मूलमित्यनेनीतं वृत्तफलं त्रिषष्ट्यधिकशतं १६३ अस्यार्धतयावृत्तार्धयोर्ज्ञेयमिति यद्वा पूर्णवृत्तव्यासस्यचतुर्दशांगुलत्रिंशद्भागात्मकस्यास्य १४।३ परिधानयनंयथा वृत्तव्यासकृतेर्दशगुण्या मूलंचपरिधिर्भवेदित्यनेनानीतोयंवृत्तपरिधिः॥ सत्रियं पंचचत्वारिंशदंगुलः ४५।३ परिधिपादोव्यासपादो वृत्तक्षेत्रफलं भवेदित्यनेनापिफलंपूर्ववदेव १६३ यद्वायंकंवृत्तखंडंधनुः प्रकल्प्यास्यजीवासत्रियं चतुर्दशांगुला १४।३ धनुर्मध्यशरः सप्तांगुलः ससार्धकयवः ७।१४ जीवाशरैक्यदलहतशरस्यवर्गे १०दशाहतेनवाभिर्विभजेद्व्यास मूलं प्रजायते कार्मुकस्यफलमित्यनेनानीतं कार्मुकस्यफलमेकाशीतिः सपंचयवा ८१।५ उभयधनुः साम्याद्धेतद्द्विगुणंतदेव १६३ व्यस्रफलवृत्तक्षेत्रफलयोरंतरमेतत् यद्वाखंडेंदुद्वययोगेन पूर्णंवृत्तंप्रकल्प्य॥ मंडलंचतुरस्रंचिकीर्षन्विष्कंभपंचदशभागान्हत्वा द्वौउद्धरेत् शेषः करणीतिशुल्बोक्तरीत्यासमचतुरस्रकरणीमानीयतद्वर्गस्तदेवफलं १६३ विष्कंभोवृत्तव्यासः करणीप्रमाणरज्जुः॥ व्यस्रफलखंडेंदुद्वयफलैक्येन वृत्तक्षेत्रफलं॥५७६॥ योनिकुंडेनानाप्रकारेणोक्तमिति॥ ॥अथार्धचंद्रकुंडमाह॥ ॥सिद्धं २४ शीक्षितचतुरस्रमध्यसूत्रेपंचांशान

धरगतान्विहायतेन ॥ भागा १९ व्यंशकसहितेनवृत्तखंडस्कंधकैरिचयस्तके द्विहेयुक्ताया ३० शिष्टांशाः २४ लताः यस्मिन्नृतत्र सिद्धांशीकृतं तच्चतच्चतुरस्रमध्यसूत्रं चतस्मिन् सिद्ध इति चतुर्विंशति संज्ञा ॥ सिद्ध प्रतिमांशाद्दृश्यधनुः उक्तप्रमाणे भाहोसमचतुरस्रं विधायतन्मध्यसूत्रंसमंतया चतुर्विंशतिभागंकृत्वातस्मिन्सूत्रेऽधरगतान्यंशान् विहायस्वकामार्जयित्वातेनाविशिष्टसूत्रेणैकोनविंशति १९ भागात्मकेनभागाष्टांशकसहितेन एकभागस्याष्टमांश युक्तेनयथाधिकैकोनविंशत्यंगुलप्रमितेनसूत्रेणककटिकेनवाचतुरस्रस्यस्कंधौधोदक्षिणोत्तरांसयोरुपरितिर्यक्सूत्र हानेनदक्षिणोत्तरतः स्कंधवृद्धिर्भवति ॥ यथेच्छया लताथोतस्यांस्कंधौधोदृत्तखंडं वृत्तार्धरचयविरचय उक्तसूत्र प्रमितेनककर्कटेनचतुरस्रस्य पृष्ठभागमध्यस्थितेनस्कंधधिसंलग्नं वृत्तार्द्धमानयेदित्यर्थः इदं दलंदुःअर्धचंद्रकुंडं सु ॥ भायकल्याणायभवेत् शुभेशुभाकर्तव्यमिति ॥ अत्रक्षेत्रोपपत्तिरुच्यते ॥ ॥ अत्रअर्धचंद्रधनुः ॥ ॥ धनुर्जीवाद्वियाधिकाष्टत्रिंशदंगुला ३८।२ धनुषोमध्यशरएकोनविंशांगुलः सेकथनः १९।१ जीवाशरैक्यदलहतत्रस्यवर्गदशाहतेनवाप्तिः विभजेद्वातमूलं प्रजायते कार्मुकस्यफलमित्यनेनानीयहस्तक्षेत्रफलमर्धचंद्रकुंडस्यभवेद्दृत्त ५७६ यद्वाशर १९।१ एवव्यासार्धंप्रकल्प्यव्यासार्द्धवर्गद्वियनेनानीतफलस्यार्धंतदेवस्यात् यद्वायधिकैकोनविंशत्या १९।१ पूर्णंवृत्तंप्रकल्प्यास्यव्यासोद्वियधिकाष्टत्रिंशदंगुलः ३८।२ अस्माद्वृत्तपरिधानयनंवृत्तव्यासदशहतेदृग्भानूलंचपरिधिर्भवेद्दियनेनसद्दियवमेकविंशत्यधिकशतं १२१ परिधिः२ परिधिर्व्यासपादेवृत्तक्षेत्रफलंभवेद्दियनेनवृत्तफलमानीयतदर्धंहत्वापूर्ववदेवफलं ५७६ यद्वामंडलंचतुरस्रं चिक्रीषुश्चिक्रंपंचदशभागान्हृत्वा द्वादशरेशेषः करणीतिसूत्रोक्तेः ॥ करण्यावर्गः तदर्धंहस्तक्षेत्रफलं तदेव ॥ ॥ इत्यर्धचंद्रकुंडस्यफलानयनप्रकारः ॥ ॥ ॥ अथत्रिकोणवृत्तकुंडंचश्लोकेनैकेनाह ॥ ॥ व्यष्टांशदशपुरतोजिनां २४ शसूत्रेश्रोण्यो

दंडी- १

रर्द्धशइतिवैरनुत्रिकोणं ॥ व्यासार्द्धंनिजवसुभागभागनेनवृत्तंशांतिकृदितंसुशोभिकुंडं ॥ ३९ ॥ चतुरस्रमध्यसूत्रेजिनांशकृतेचतुर्विंशधाकृतेसतिक्षेत्रस्य पुरतोवहेः ॥ प्राचीसूत्रेएवंव्यष्टांशादशभागहेयाः विगतः एकभागस्यअष्टांशोयेभ्यस्तेव्यष्टांशादशभागाहेयाः विगतः एकभागस्यअष्टांशोयेभ्यस्तेव्यष्टांशाएवंभूतादशभागाः पुरतोहेयाः ॥ यनोनदशभागइत्यर्थः चिन्हयेत् ॥ पूर्वश्लोकेभागाष्टांशकपदेनात्रायेकभागस्याष्टमांश इत्यनुवर्तनीयं ॥ ननुदशानामष्टमांशः अत्रकस्याष्टमांशइतिनोक्तत्वात् कदाचिदथानिःसस्तुदशानामष्टमांशं गृहीत्वातेनोनदशभागान् पुरतः करिष्यतीतदाक्षेत्रफलस्यन्यूनतास्यात् तस्माद्दकस्यैवाष्टांशः अनुक्तेरुपपत्तेस्तिगणितशास्त्रोक्तत्वाच्च ॥ एवंदशांशान्पुरतोदत्वाश्रोण्योरधशः केवलदशानामधशः पंचपंचभागान् दक्षिणोत्तरश्रोण्योस्तथैकसूत्रेबहिर्दद्यात् तत्रतत्राचिह्नंकृत्वापुरतश्चिन्हात् श्रोणिद्वयचिन्हपर्यंतंसूत्रदानेनैतित्रिकोणंस्यात् वैरिनुक्तैरिनाशकरंभवतीतिफलश्रुतिः ॥ ॥ अत्रक्षेत्रोपपत्तिः ॥ ॥ अत्रमध्यलंबोयंभचतुस्त्रिंशदंगुलः ३४।७ अधोभूम्यर्द्धंसप्तदशांगु १७ कं ॥ लंबगुणमेसत् हस्तक्षेत्रफलं ५७६ स्यादिति यद्वा प्रागंचतुरस्रंचीकीर्षन्मध्ये प्राक्सपश्चिमचपर्यंतेसरलउपधायहीर्घचतुरस्रसमासेनसमरयेदितिसूत्रोक्तेनापितदेवफलंस्यादिति ॥ ॥ इतित्रिकोणं ॥ ॥ अथोत्तरार्धस्यचारचा ॥ ॥ व्यासार्द्धमिति समचतुरस्रस्य व्यासार्द्धं निजवसुभागभागकृत्कार्यंस्वकीयाष्टमांशेन व्यासार्द्धयुक्तमित्यर्थः अनेनप्रमाणसूत्रेण ककर्कटेनवामधार्द्धसंस्थानमानीयवृत्तंकुंडस्यात् सुतरांशोभते तत्सुशोभिएतत्कुंडंशांतिकृत् उदितंउक्तं मुनिभिरितिशेषः शांतौक्रियतेइतिशांतिकृत् सर्वारिष्टप्रशमनकर्मणिवृत्तंकुंडमुदितमिति अत्रक्षेत्रफलं अत्रसार्धत्रयोदशां १३।४ गुलप्रमाणकलवृत्तव्यासः सप्तविंशांगुलः २७ वृत्तव्यासकृतेर्दिग्घ्नाः १० मूलंचपरिधिर्भवे

दिसनेनास्य परिधिः सत्रियव पंचाशीतिसंगुलः ८५।३ यद्वा वृत्तव्यासेद्विनेत्र २२ घ्ने १ द्वि ७ भक्ते परिधिर्भवेद्दि
तिव्यासभागः सषड्यवः षडंगुलः ६।६ परिधि ३ व्यासपादे वृत्तक्षेत्रफलंभवेद्दिसनेनेदं हस्तक्षेत्रफलं
५७६ यद्वा व्यासार्द्धवर्गवर्गान्तं क्षेत्रफलं दशगुणान्मूलमित्यनेनापिसदेव यद्वा मंडलंचतुरस्रंचिकीर्षेन्वि
ष्कंभं पंचदशभागान्कृत्वा द्वाबुद्धरेच्छेषः करणीति सूत्रोक्तव्यासमचतुरस्रीकरणीमानीयतद्वर्गः क्षेत्रफलं
तदेवयद्वा वृत्तमध्येतिर्यगूर्ध्वच्छेदैकंखंडं धनुष्प्रकल्प्यास्यजीवासप्तविंशतिः २७ धनुमध्यशरः सार्धत्रयोद्द
शांगुलः १३ जीवाशरैक्यदलहतशरस्यवर्गदशा १०हतं नव ९ मिविभिजेद्वास्तमूलं प्रजायते कार्मुकस्य फल
मित्यनेनानीतं धनुःफलं साष्टाशीतिद्विशतं २८८ इदंद्विगुणितदेव ५७६ ॥ ॥ इतिवृत्तस्यफलानयनप्र
कारः ॥ ॥ इतिवृत्तकुंडं ॥ ॥ अथषडस्रकुंडमाह ॥ ॥ श्रोण्योः पुरश्चांसयोरधस्ता क्षेत्रस्यपश्चात्सुरतो
विहध्यात् व्यंशेनाचिन्हानि षडत्रसूत्रैश्छिन्नकहेतोः कथितं षडस्रं ३२ प्रथमसूत्रप्रमाणेनसमच
तुरस्रंविधायपश्चादेवंकर्त्तव्यं क्षेत्रस्यचतुरस्रक्षेत्रस्यश्रोण्योः पुरःपुरस्तत् क्षेत्रपश्चिमभागकोणौश्रो
णीः पूर्वभागकोणेवंसौश्रोणितः पुरः पार्श्वसूत्रेणैव अंसफलयोरधस्ताद्धोभागेपार्श्वसूत्रेणैवत्र्यंशेवप्रमा
णसूत्रस्यत्र्यंशेनाचिन्हानि कुर्यात् क्षेत्रस्यपश्चाद्दक्षिणभागेदत्तप्राक्सूत्रेणैवत्र्यंशेनाचिन्हं कुर्यात् क्षेत्रस्यपुरणे
बहिः प्राक्सूत्रेणैवत्र्यंशेनाचिन्हंकुर्यात् एवंषड्चिन्हानिकृत्वा अत्रषट्सूत्रैः कृत्वा षडस्रमिष्यते एतस्मिन्नस्रक्षे
त्रेवैरिछेदनमारणकर्मणि षडस्रिकुंडमुनिभिः कथितमितफलकामः अत्रक्षेत्रफलं अधोपरित्रिकोणमध
स्त्रिकोणमध्येदीर्घचतुरस्रमितिप्रकल्प्य उपरित्रिकोणक्षेत्रेलंबः षोडशांगुलः १६ अधश्चैवं कृत्यर्धद्वादशां
गुलं १२ अधश्चैवं लंबगुणमिसनेनानीतं त्र्यस्रिफलं साष्टनवतिशतं १९२ अधश्चैवं एतद्दीर्घः त्रिकोणस्य

१९२ मध्यदीर्घत्रिभयोराहत्यातदेवफलं १९२ त्रययोगेहस्तक्षेत्रफलमिदं ५७६ अथान्यत्षट्कोणकुंडमाह क्षेत्रस्यो
दग्मध्यसूत्रं जिनां २४ शंतस्मिन्नन्यद्याम्यसौम्यं प्रवर्ध्य बाह्ये तस्मिन्वेद ४ वेदा ४ श्रभागादेयास्त्रिकं तत्र कार्यं हितस्मात्
३३ कुर्यान्मत्स्यौ प्रोक्तवत्प्राक्परौच सूत्रंदद्यात्तन्मुखात्त्रिकगामी चिह्नात्सश्रासूर्वतस्त्र्यंशमानेशंकूरोप्यौ तेवमेवौ
तस्यां ३४ त्र्यंशैः क्षेत्रात्प्राक्परेरोप्यशंकू सूत्रेणैतद्दक्षषट्कोणमुक्तं एतच्छत्रोर्मरणेछेदनेचयद्वाशत्रुः कोपिनस्या
तदर्थंसमचतुरस्रक्षेत्रस्यउदक्कुचतन्मध्यसूत्रंचत्तत् जिनां २४शंविधायजिनमिताअंशायास्मिन्नूनत्तथा चतुर्विंशति-
२४धाविभाजितमित्यर्थः एवंकृतंकृत्वातस्मिन्नुदक्सूत्रे अन्यत्सूत्रंयाम्यसौम्ये प्रवर्ध्ययाम्याच्चसौम्याच्चयाम्यसौम्यं
तस्मिन्नसनाहारेणपुंसकत्वंहरिण तश्चोत्तरतश्चरवेछयाबाह्यबहिर्भागेअन्यत्सूत्रंवर्धयित्वातस्मिन्वर्धितसूत्रेवेदं
४ वेदा ४ श्रभागादेयाः वेदाश्चवेदाश्चवेदाश्चवेदवेदाएवंकृतांशभागाअंशाः जीनांशीकृतमध्यसूत्रेचतुरोभागान्कर्णेग
वामित्वातेनप्रमाणेनदक्षिणतोत्तरश्चचत्वारश्चत्वारअंशावर्धितसूत्रेदेयाइत्यर्थः तत्रहीतिनिश्चयेनस्पष्टंचिह्नंकार्यं
उभयतः तस्मात्चिन्हात्सौम्यंकृत्वश्रात्ययौम्यौकुर्यात् चकारादुत्तरश्च अत्रमत्स्यनिष्पत्तिरेवं मध्यचिह्नादुभ
यतोंगुलमानेचिन्हयेत् पुनरनुर्यो ४ गुलेचैवंतांश्चकर्कटिकेनच मध्यसूत्रंघतच्चिह्नाद्वाधस्तिर्यंइषड्यं तन्मु
खात्सूत्रदानेनप्राग्वोक्तवत्रजुभवेदिति अत्रवर्धितसूत्रेयत्सूर्वंचिह्नं कृतंतन्मध्यचिह्नंप्रकल्प्यतस्मान्मत्स्यनि
ष्पत्तिमनेनप्रकारेणकृत्वातन्मुखात्मत्स्यमुखात्चिह्नगामियथास्यात्तथापूर्वकृतचिह्नस्याग्रिमागपरंसूत्रंस्थे
छयादद्यात् एवंरज्जुसूत्रंदत्वादिह्नात्सूर्वकृतचिह्नात्पश्चात्सूर्वतश्चमत्स्यमुखादत्तऋजुसूत्रेणैवत्र्यंशमाने
शंकूरोप्यौ यत्रश्चतेंशाश्चत्र्यंशाः त्र्यंशैर्मयितेतत्र्यंशमानंतस्मिन्जिनांशीकृतमध्यसूत्रात् कर्कटेनभीनंशा
न्नित्वापूर्वकृतचिह्नात्पश्चात्सूर्वतश्चदत्तरज्जुसूत्रेतैस्त्रिभिरंशैः यन्मानंकृतंतत्र्यंशमानंतस्मिन्शंकूरोप्यावि

स्वर्थः।एवमेवोत्तरस्यांदिशिशंकु।।अनेनैवप्रकारेणोत्तरतः एवंचतुरः शंकूनुरोपयित्वाततः चतुरस्रक्षेत्रात् प्राक्परेपूर्वतः पश्चच्च प्रागपरगतप्राचीसूत्रेबहिरेवत्र्यंशैः त्रिभिरंशैः शंकूरोप्यततः प्राक्शंकुतः एतत्सदृक्षसूत्रेण संवेद्यषट्कोणंस्यात्।।अन्यन्नात्रनीयंशत्रोमरिणेछेदनेतयद्वाकोपिशत्रुर्नाभिधेहितिवाछायां।एतत्कुंडमुनिभिरुक्तमिति।।अस्यक्षेत्रफलमेवं।।उपरित्रिकोणं अधस्त्रिकोणंमध्येदीर्घचतुरस्रं प्रकल्प्य उपरित्रिकोणेलंबोद्वादशांगुलः १२।१।स्यार्धंषोडशांः १६ गुलं अधोप्येवंमध्येदीर्घचतुरस्रपार्श्वभुजः षडंगुलः तिर्यक्भुजोद्वात्रिंशत् ३२ पूर्वोक्तरीत्या फलयोगात्क्षेत्रफलंस्यात्।। ।।अथान्यप्रकारेणषट्कोणमाह।। ।। जिन२४लवमितसूत्रेंऽशा९ न्प्रहृत्यबालयो स्तद्दलतत्फलयोर्यातःसूत्ररवंडेनवृत्तहरिचरणविदिक्षुहेंऽकयेन्मंडलेतः परिधिनृप१६लवेनांऽशोंकयेच्चिह्नपार्श्वे ३ अंतर्दिक्चिह्नपार्श्वेपुशंकून्द्वादशरोपयेत्।।दिक्चिह्नेबाह्यतः षट्चसूत्रैः षट्कोणंकृतंभवेत्।।३७।।जिनलवैतिचतुर्विंशतिधाऽऽकृतसूत्रेअंकानूलेखान्।।अन्यान्नव९भागान्दत्वातद्दलेनार्धेनबलयंवृत्तंकृत्वातन्मध्येमुख्यसूत्रार्धेनि द्वितीयंवृत्तं कृत्वाद्विमंडलेबाह्यांतरवृत्तेहरिचरणादिदिक्षुअंकयेत्।चिह्नयेत्।हरिश्चचरणश्चदिश्चहरिंद्रदिक् प्राग्गीस्यर्थः।।चरणदिगपरादिशः प्रसिद्धाः प्रागपरान्नेयनैऋत्यवायव्येशान्यासुइत्यर्थः।दक्षिणोत्तरंविनाषट्सुदिक्षुअं कयित्वा पुनरंतः परिधिनृपलवेनअंतः अंतवृत्तेकृतचिह्नपार्श्वेरज्जुरेखामेवांकयेत् अंतवृत्तपरिधिषोऽशोनअं तर्वृत्तेकृतचिह्नोभयपार्श्वेनयेदित्यर्थः परिधोऽशांशएवषट्स्यूर्ध अत्रवृत्तनेम्याज्ञेयं द्वितीयश्लोकस्यसुगमार्थः अत्र हस्तनाम्नं प्रहृत्यक्षेत्रफलमुच्यते चतुर्विंशतिलवसूत्रेणयांशकृध्याबाह्यवृत्तव्यासस्त्रयस्त्रिंशत् ३३ तत्खंडं१६।४अं तर्वृत्तव्यासार्धतोऽधिकंसार्द्धचत्वारिंशद्भागानि ४।४ अथमेवलंबः अंतर्वृत्तपरिधिः पंचसप्ततिः ७५ अंतपरिधि षोऽशांशः साद्धपंचयन चतुरंशकः ४।५।४ इदमेवभवंपरिधिन्योव्यासपादइतनेनांतर्वृत्तफलसार्धचतुःशतं४५०

लंबगुणमितनेनैकत्रिकोणफलमेकविंशतिः २१ इदंषड्गुणं १२६ वृत्तषट्कोणफलयोगाद्वृत्तक्षेत्रफलंभवतीहाति ।। ।।इतिषट्कोणं।। ।। अथपद्मकुंडमाह।। ।। जिन२४लवमितिसूत्रेऽध्यं४शहीनाद्वि७वृद्धेर्दलकृतवलयांत सूत्रखंडेनवृत्तंप्रतिदिशमृजुशंकूनष्टबाह्येर्दलकृतरज्ज्वंतरष्टांतरवलयगताष्टांतोष्टभ्योनिरवयन्यात्।।३८।।प्राक्शंकोः प्रतिवृत्तमंतरगतानेकांतरान्वेष्टयेत्।रज्वंतरव्यासगजांशकेनवलयंद्विधेचनान्यछिरवेत्।।स्वव्यासोछ्रितिमंततोविरच येत्सकर्णिकांतद्वृद्धिः कुर्यात्केसरचिह्नितंतिगदितंपद्मंसुवृष्टिप्रदं।।३९।। ।। अत्रकुंडकरणार्थमार्यासप्तकंकवृत्तिगतंसमप्तमिः कार्या।। ।।तत्रकुंडस्थलेप्राचीसूत्रंसम्यक्कयादत्वामध्यसूत्रंचादृक्सूत्रमपिदत्वाऽष्टदिक्केमेखला मानाधिक्यान्यष्टसूत्राणिगैरिकतयाचूर्णेनयासूत्राणिसरलानिनथकेस्वस्थानेनिदत्वापश्चाद्वृत्तकर्तव्यमिति जिनल वेति जिनलवैर्मितिं चतुर्विंशतिधाविभाजितप्रमाणसूत्रं तस्मिन्।एकभागस्य अनुक्तेरूपरयेति अध्यंशे४नचतुर्थां शेनहीनाद्यः भागचतुर्थांशोनाद्वि७मितलवैः समलवैर्वृद्धिः प्रमाणसूत्रे वृद्धिहेयाप्रमाणसूत्रसहित वृद्धेर्दलेनार्धेनद लंवलयंयस्यातन्मध्येसूत्रखंडेन मुख्यप्रमाणसूत्रार्धेनिवृत्तंद्वितीयंवृत्तंकार्यं।।अयमर्थः।। प्रथमंएकभागाध्यं४शोन समलवविवृद्धे युक्तेप्रमाणसूत्रेकृतेसति।।अथार्धतदर्धेनिव्यासार्धेनवलयंकृत्वापश्चात्तन्मध्येसूत्रखंडेन मुख्यजिनलव मितसूत्रार्धेनद्वादशलवप्रमितेनव्यासार्धेनाद्वितीयंवृत्तंकार्यंइत्यर्थः।।ततः प्रतिदिशमृजुसंकूनष्टबाह्येनिरवनेत् बाह्ये वलयेदिशंदिशंप्रतिऋजून्सरलानष्टशंकून्निरवन्याद्रोपयेत्।।ततः अंतः।।अष्टशंकूनुरोपयेत्।।अंतर्वलयेद्वि तीयेवलयेप्रतिदिशंअष्टशंकूनुरोपयेत्इत्यर्थः।।तदनंतरंपश्चात्पुनः अंतर्वलयगतांष्टांतोऽष्टशंकून्निरवन्यात् अंतो रंचसत्रवलयंचतत्रगताः।।वर्तमानाष्टचतेअष्टचाद्वितीयवलयेप्रतिदिशंप्ररोपिताष्टशंकवइत्यर्थः।।तेषामंतर्मध्येरोपित शंकंतराले कर्कर्दनमिलातन्मध्यदेशेअन्यानष्टशंकूनुरोपयेत्।।इतिचतुर्विंशतिशंकुरोपणंविधायततः प्राक्शंकोः

बाह्यवृत्तकप्राक्शंकोः सकाशात् प्रतिरेखं यथारेखास्तथा अंतरगतानेकान्तरान् एकः अंतरं येषांते एकांतराः तान् सूत्रेण वेष्टयेत्। द्वितीयवलये विदिगताष्टशंकून्विनासर्वान्वेष्टयेदित्यर्थः। इतिवेष्टयित्वापद्मस्याष्टदलानिस्फुटं दलंविनाबाह्यांतररेखाः मार्जयित्वादलैः सहमध्येयुक्त्यास्वनेत्र खननंचग्रंथेवक्ष्यमाणमपिअत्र कर्णिकाकेसरांशाहनार्थंतिविधं भागतुल्यं खातंखननंकृत्वासमस्थलंकार्यं तस्मिन्स्थलेखाते व्यासगजांशकेनवलयंकर्णिकार्थंलिखेत् मुख्यप्रमाणसूत्रस्याष्टांशेन अंगुलात्मकेन व्यासार्द्धेनकर्णिकार्थंवलयंकुर्यादित्यर्थः। द्विघ्नेनचान्यल्लिखेत् केसरार्थं अनेनाष्टांशेनद्विगुणितेन व्यासार्धेनकेसरार्थं द्वितीयंवलयंकुर्यात्। इतिवलयद्वयंकृत्वास्वव्यासोऽष्टांशमंततोचिरचयेत्सकर्णिकां कर्णिकावलयव्यासेनषडंगुलात्मकेनोच्चामंततोमध्येसकर्णिकांबिंदुरचायुक्तांविरचयेत् ताहिः केसरवलये केसरचिन्हितंकुर्यात् यथापद्मकर्णिकायाः बाह्यतसमंताकेसरा एवसंतिस्थाचिन्हितंकार्यं मृत्तिकयाकर्णिकामूलसंलग्नानिसूक्ष्माणिषोडशकेसराणी अग्रेबिंदुयुक्तानि बाह्याग्राणिसमंताद्विरचयेदितिपद्मकुंडंस्यात्॥ ॥ इदंसुदृष्टिप्रदंमुनिभिर्निगदितं इतिफलश्रुतिः॥ ॥ अत्रहस्तमात्रंसूत्रं प्रकल्पस्यैवफलमुच्यते॥ ॥ अत्रांतवृत्तस्य पूर्वोक्तिप्रकारेणानीतः परिधिः पंचसप्तयंगुलः ७५ परिधिघ्नो व्यासपादहस्तेनैवृत्तक्षेत्रफलांगुलानिसपंचाशच्चतुःशतं ४५० इदंहस्तक्षेत्रफलमध्येऊनंकृत्वाशतत्रयदुर्वरितंसषड्विंशतिशतांगुलं १२६ एतत्स्याष्टदलेषुसमायास्यति तत्प्रकारोयथा॥ अंतर्वृत्तार्द्धहिर्वृत्तंत्रियाधिकत्र्यंगुलं ३।३ अयमेवत्रिकोणलंबः अंतर्वृत्तपरिधेरुशांशएवएवत्रिकोणभूमध्यंचतुरंगुलंसार्धपंचयवं ४।५।४ रज्जनेमिरेवभूमिर्निक्षेपात्रिकोणभुजयोर्मूलाग्रेरज्जुभूमिर्दशनेनकिंचित्रिकोणफलस्य वृत्तमध्येसमावेशाद्वृत्तनेम्यामेवभूमध्यंकल्पितं लंबगुणमिसनेनैकत्रिकोणफलंसषट्त्रयंपंचदश १५।६ इष्टमष्टगुणमष्टकोणानांफलं इमंतर्वृत्तफलेयुक्तंसहस्तक्षेत्रफलंस्यात्॥ एवमेवद्विर

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी हॉस्पिटल स्मारकम्

स्ताशेंतद्दंगुलगणनयावेधं अंतर्वृत्तेरेखाबहिर्वृत्तरेखात्रिकोणंविणामार्जनीयाः॥ ॥ इतिपद्मकुंडं॥ ॥ ॥

एतन्मितेनेनजातंमेक्त्रिकोणस्यफलंशोऽशंगुलंषड्यवाश्च १६।६ इदंचतुर्गुणंससप्तशष्टि ६७ उभयफलयोर्योगःसैकोनत्रिं
शत्द्विशतं २२९ इदंप्रकृतचतुरस्रफलेऊनंकृतंसद्वृत्तक्षेत्रफलंभवति ५७६ यद्वाचतुर्हिसुचहियानिचत्वारिक्षेत्रा
णितत्रद्वयोर्द्वयोर्योगेकृतेसकृभयतः प्रउगद्वयंभफल्यंतत्क्षेत्रफलंसुज्ञेयथा उभयतः प्रउगंचेन्मध्येतिर्यगपछिद्य
प्रउगंचतुरस्रंचिकीर्षन्मध्यंप्राचमपछिद्यविपर्यस्येतरतउपधायहीर्घचतुरस्रसमासेनसमस्येससमाधरिसुनेनाप्यक्ष
यहीर्घचतुरस्रफलयोगः सप्तषष्टिरिति ६७ ।। ।।अथपंचास्त्रिकुंडमाह ।। ।। द्विघ्नव्यासाऽष्टयंश ७ युग्व्यासरबंडाद्ध
संतप्तव्यासः स्वपंचांशयुक्तः तत्खंडज्याः पंचतास्मिन्प्रयोज्याः पंचास्त्रिस्याद्दाभिचारप्रशांत्यै ४१ द्विगुणितव्यासस्याऽष्ट्य
शः सषड्यवः षडंगुलः तेनयुग्व्यासोमुख्यप्रमाणस्त्रंतस्मात्रबंडात्तृतीयार्थेपंचमी खंडेनोद्धृते १५।३ वृत्तंकार्यंतद्व्या
सोमध्यसूत्रंयोव्यासोभवतिसः स्वपंचमांशेनयुक्तः कार्यः तत्खंडज्याः तस्यार्धप्रमितज्याः तास्मिन्कृते पंचज्या वृत्तांतः प
रिधिसंलग्नाः परस्परंकोटिसंलग्नाप्रयोज्यायथापंचमीज्याप्रथमज्याः मूलेसंलग्नाभवंति तथायुक्ताः सत्यः पंचास्त्रिस्यात् ।
अत्रज्याएवसंस्थाप्यधनुषोमार्जनंकृत्वापंचकोणंकुंडंभवेत् ।आभिचारशमनार्थंवृत्तशाकिनीग्रहनिग्रहपीडाविनाशना
र्थंमुनिभिरुक्तमितिफलश्रुतिः ।।अत्रपंचास्त्रिससास्योः फलसाम्यात्ससास्त्रिनोक्तं ।। ।।अथहस्तक्षेत्रंप्रकृत्यपंचास्त्रि
फलमुच्यते ।। ।।अथवृत्तव्यासः षड्यवाधिकत्रिंशदंगुलः ३०।६ वृत्तव्यासकृतेरितिपूर्वोक्तेनवृत्तपरिधिः सप्तनवति
९७ परिधिघ्नोव्यासपादहृत्यनेनवृत्तफलंसैकचत्वारिंशससशतं ७४१ वृत्तफलंहस्तक्षेत्रफलयोर्यदंतरंतद्धनुषांफल
माधिकंसपंचषष्टिशं १६५ इदमेवधनुषांफलंकथंसमायातितत्प्रकारएवं अत्रधनुर्ज्यात्रियमाधिकाष्टादशांगुलाधिका
१८० ज्याषष्टांशः शरस्त्र्यंगुलः ३।० जीवाशरैक्यदलहतेत्यादिनाधनुःफलंत्रयस्त्रिंशत् ३३ इदंपंचगुणंपंचषष्ट्यधिकश
तं १६५ इदंवृत्तफलेतूनंकृतंसद्वृत्तक्षेत्रफलंपंचास्त्रिणःभवेदिति ५७६ ।। ।।अथप्रकारांतरेणपंचकोणमाह ।।

जिनरंध्रभागैर्हृतंसूत्रंहि कृ १० भागैश्चप्रभक्तंयेत् षड्भिर्लुप्तभागं १ वस्वंशै ८ साद्धैर्हृतोरज्जौ ।४७।। सूत्रार्धेनपुनश्चांतः प्राग्विद्दिक्चचिह्नयेत् ऊर्ध्वांतर्वृत्तकोभयतः परिधिष्ठं १६ शतांकयेत् ।।४३।।शंकुचिह्नेषुचारोप्यदिक्चिह्नेष्वेवबाह्यतः पंचकोणंचसूत्रैःस्यात् कूर्मरूपंहिसुंदरं ।। ४४।।चतुर्विंशतिभक्तंप्रमाणसूत्रंदशभागैर्वर्धयेत् ।एकभागस्यचस्वंशैः षड्भिःसार्धैर्दशभागैर्वर्धयेत् ।इतिवर्द्धनंकृत्वातद्धृतःस्फुटंवृत्तंसूत्राद्धेनवृत्तं कूर्यादित्यध्याहारः पुनश्चांतर्मध्येमु
ख्यप्रमाणसूत्राद्धेनवृत्तंकुर्यात् ।।ततोवृत्तद्वयंप्राग्विद्दिक्षुचिन्हयेत् प्राक्चविदिशश्चचासु अंकयेत्प्रतीचींविनाततोंतर्वृ
त्तांकोभयतः अंतर्वृत्तेपरिधेः षोऽशांशेनांकयेत् पार्श्वचिन्हेषुदशशंकुनारोप्यबाह्यवृत्तेदिक्चिन्हेष्वेवपंचशंकून्सूत्रैः
शंकून्वेष्टयित्वापंचकोणंस्यात् ।।बहिर्वृत्तादिक्चिन्हेषुकोणाग्राणि ।। अत्रहस्तमात्रंप्रकृत्यक्षेत्रफलमुच्यते प्रमाणसूत्रार्धं
कृतांतर्वृत्तव्यासश्चतुर्विंशांगुलः २४ वृत्तव्यासकृतेरितिनेनवृत्तपरिधिः पंचसप्तति ।।७५।।परिधिघ्नोव्यासपादहृत्य
नेनवृत्तफलंसपंचाशच्चतुःशतं ४५० हस्तक्षेत्रवृत्तक्षेत्रफलयोः अंतरंषड्विंशत्यधिकशतं १२६ एतद्वृत्तफलादधिकं
पंचकोणफलाद्यासिःतत्प्रकारोयथा अत्रत्रियवाधिकसप्तदशांगुलव्यासंकृतंबहिर्वृत्तं अंतर्वृत्तव्यासार्द्धतःत्रियव
पंचांगुलाधिकता अत्रायमेवत्रिकोणलंबः त्रियवपंचांगुलः ५।३ परिध्यष्टमांशाभ्यर्धंसार्द्धपंचयवचतुरंगुलं ४।५
४ लंबगुणमित्यनेनएकत्रिकोणफलं पंचविंशतिरेकोयवः पंचयुक्तं २५।१।५ इदंपंचगुणं १२६ इदंवृत्तफलेसंयोज्य
हस्तक्षेत्रफलंभवेत् ५७६ एवमानेनप्रकारेणद्विहस्तादिकेक्षेत्रं द्विहस्तेवृत्तपरिधिः १०७ व्यासपादः ८।४ वृत्तफलं
९०१ लंबः ७।४।२ स्वर्धं ६।५।४ लंबगुणमित्यनेनैकत्रिकोणफलंपंचगुणितमिदं २५१ उभयोर्योगोद्विहस्तक्षेत्रफलं
११५२ ।। ।।इतिपंचकोणकूर्मकारः ।। ।। ।।इतिनवकुंडानिसामान्यानि ।। ।।अथकुंडस्यसांगत्वसिद्ध्यर्थंकंटमे
खलाखातप्रमाणंसांगोपांगेनाह ।। ।। शुल्काग्निनैः २४ सूत्रमपास्यभागंकंटंचतु ४स्त्रि ३ द्वि २ खवायताश्चकोनवृ

र्तु ६ त्रि ३ लवो ऽधिकाः स्युस्तिस्रो ऽत्रखातांतिथि १५ भागतुल्यां ॥ ४५ ॥ अत्रमेखलानंतरंयद्यपिखातंस्तूचितंतथापि कुंडकर्तुः प्राशस्त्यात्सूर्यमेवातिथिभागतुल्यं पंचदशांगुलप्रमितंकुंडक्षेत्रेखातंखात्वापश्चात्कंठादिकुर्यात् खातंमेखलया सहेतिखातंसर्वमेखलोच्चेनयथाक्षेत्रमानंभवति ॥ आद्यामेखलां नवभागंपंचदशभागंक्षेत्रेखातंकुर्यात् कैश्चित्तूक्तिरस्तीति संमतोऽयमेखलायुक्तोस्तहनुसारेणमेखलयासहक्षेत्रस्तत्र प्रमाणंखातंज्ञेयं प्रमाणसूत्रंजिनैर्भक्त्वाचतुर्विंशतिधाविभज्यखाताद्दहिर्भागिकंठंएकभाग प्रमाणंकंठं कंठस्थलमपास्यसत्कांगद्दहिर्भागेतिस्रः कांच्योमेखलास्युः कथंभूताः चतुस्त्रिद्विकैः यथानुक्रमेणएताः विस्तृताः ॥ प्रथमाकंठसंलग्नाचतुर्भागैर्विस्तृतानवभागैरुच्छ्रिताऽर्धा द्वितीयात्रिभागैर्विस्तृताऽष्टभागैः षड्भागैरुच्छ्रा ॥ तृतीयाद्विकैर्विस्तृताद्विकैरुच्छ्रा भागोवेशश्चएकार्थवाची ऽत्रत्रवशद्वेनांऽगुलानिइतिज्ञेयं उच्चंतुसुधः सकाशादंतरतोज्ञेयं ॥ इतितिस्रः कांच्यः स्फुरितित्रिमेखलपक्षः ॥ यदुक्तंकालोत्तरे खाताद्धांगुलः कंठः सर्वकुंडेष्वयंविधिरिति पिंगलेपि ॥ खाताद्वेकांगुलंमुक्त्वामेखलानांस्थितिर्भवेद्दिति ॥ ॥ ॥ अथपंचमेखलापक्षमाह ॥ ॥ षट् ६ पंच ५ वेद ४ त्रि ३ यमांऽशविस्तृताः पंचस्फुरंकांऽशसमुन्नताद्दिनासास्त्येकभागे ५ नपरं परोनितास्फमेखलाः कुंडसमानविग्रहाः ४६ कंठाद्धाद्देशेप्रथमामेखलाषडंशविस्तृताषड्भागैर्विस्तृता द्वितीयापंचांशैः तृतीयाचतुरंशैः चतुर्थीत्र्यंशैः पंचमीद्व्यंशैः इतिविस्तृतैस्ताः पंचमेखलास्युः तत्राद्दिमा प्रथमांकांशसमुन्नतानवभागैः ॥ ऽच्चाः यानवांगुलोच्चा प्रथमातस्याएवद्वयंभागाः पंचमांशस्तेन पंचमांशेन ऊनासाप्रथमा हतासतीद्वितीयोच्चाज्ञेया एवंपरंपरोनिताकार्याऽस्यायमर्थः प्रकृतत्वान्नवांगुलाद्दिमायाएव पंचमांशएकमंगुलंषट्त्र्यंशास्तिस्रः एकाः १।६।३ अनेनैवस्वेष्टभागेनप्रथमोनितासतीरहितासतीद्वितीयोच्चाज्ञेयाऽत्रत्रंचांतरतोज्ञेयं अनेनैवपंचमांशेनद्वितीयोनाहतासतीतृतीयास्यात् तृतीयोनाहतासतीच

तुर्थस्यात् चतुर्थपिंडेनैवपंचमांशोनोनासतीपंचमीस्यात् इत्यर्थः परंपराशब्दस्यांतगतपंचम्यास्कविस्तृत्वमु च्चत्वंचांगुलं द्विहस्तादौचतुर्विंशतिधाविभाजितस्यसूत्रस्ययदंगुलप्रमाणंसमायातितदंगुलैर्यथाभागंमेखलानां विस्तृत्वंउच्चत्वंचतथाखातमपिज्ञेयमितिकथंभूताः कुंडसमानाविग्रहाः यथाकुंडानांस्वरूपंतथामेखलाअपीत्यर्थः कुंडानांयादृशंरूपंमेखलानांचतादृशमिष्टकैः ग्रंथांतरेएकमेखलमपिसूचितं एकाषडंगुलोत्सेधाविस्तारामेखलामतेति· ॥ ॥ अथकुंडानांयोनिमाह ॥ ॥ प्रागादिष्विष्वाम्ययोनिरपरेषूक्ता प्रचेतोदिशिप्राग्वत्स्यान्नवमेत्रिभागवितताव्यासार्धदीर्घमिता सिद्धांऽशैरुच्चितागजोष्ठसदृशी ह्यूर्ध्वांच्योन्विताकुंडांतर्जिनिभागमासविवरात्तन्मेखलोर्ध्वस्थिता· ४७ अथनवकुंडीविधानेमध्यवेदिकायाः परितोष्टहिष्कप्रागादिषुक्रमेणवेदिकायाः पदमात्रंसंचरत्यक्त्वाचतुरस्रयोन्याः यष्टकुंडानांस्थितिरुक्तानवमकुंडस्यैशदृग्यमेध्योस्थितिः हेमाद्रिणातुवेदिकायाः परितोद्विहस्तांतरंमुक्त्वाहिष्कुंडस्थितिरुक्ताधान्येपवतिदानविधौतुमंडपमध्येधान्यपर्वतिकरणेनमंडपक्षत्रिरुक्तव्याप्तामंडपस्येशानकोणेपूर्वमेवहोमार्थमेकंचतुरस्रंहत्वापश्चाधान्यपर्वतिः कार्यइतिदानखंडेचोक्तत्वात् ॥ ॥ अथनवकुंडेषु योनिकरणप्रकारंदर्शयति· प्रागादिष्विषुकुंडेषुप्राग्नेयदक्षिणद्विरुक्तकुंडेषुयाम्यायांयोनिरुक्ता दक्षिणस्यांयोनिर्मूलमुदग्रं अपरेषुपंचकुंडेषु प्रचेतोदिशिपश्चिमदिशियोनिरुक्ता योन्यग्रंपूर्वे नवमेकुंडेप्राग्वत्स्याद्दक्षिणतोयोनिरित्यर्थः प्राग्नेयाम्यकुंडानां प्रोक्तायोनिरदंमुखीतिस्वयंभुवचनादाग्नेयेपियोनिकुंडेयोनिः कार्येति योनिकुंडेयोनिभंगेकुंडेनाग्निंचवर्जयेदितिशारदोक्तेः इतिविरोधोस्वयंभुवचनस्यनैवंयर्थ्यापत्तेः नेति तद्वचनंतुसर्वदिक्चतुरस्रकुंडकरणपक्षविषयमितिभावः सयोनिः कथंकार्या त्रिभागवितता कुंडप्रमाणसूत्रस्यत्रिभागेनप्रकृतत्वाद्दष्टांगुलप्रमाणेनमूलभागेवितताविस्तृता व्यासार्धदीर्घा प्रमाणसूत्रस्यार्धेनदीर्घमिताप्रोक्ता अग्रभागेसंकोचगता अतएवगजोष्ठसदृशी

यथा गजौष्ठ उभागे संकुचितस्तथाकार्यायोनिरूपमध्येवमेवास्ति द्वींद्वधंकाच्चान्विताद्वेचतेरंद्वधेचिकांचीच द्वींद्वधंकांचीनियुक्तासिद्धांशेनऔंच्यं चतुर्विंशतितमांशेन एकांशेनांगुलात्मकेनऔंच्येनचितारचितायाकुंडांतर्जिनभागगा कुंडमध्येचतुर्विंशतितमांशेन एकांगुलेनगछतिप्रविशति मध्येकंठप्रमाणंगतादृसर्धः एकांगुलेयाकांच्याकटिमेखलायान्विता द्वींद्वधेकांच्यपिकुंडमध्येएकः भागप्रवेशनंचैतत्सर्वयोनिप्रयाणमध्येएवदर्शनीयं सविवरायोनिमध्येरंध्रयुक्ता एकांगुलंरंध्रंछिद्रंकर्तव्यं अंगुलपर्वमात्रामितिहेमाद्रिः तन्मेखलोर्ध्वस्थिता एवंकृतायोनिः कुंडपश्चिमेमेखलोपरिमध्यभागेछिताकार्यातथाचागमांतरेयोनिलक्षणं कुंडव्यासत्रिभोनाविस्तृतामूलदेशतःव्यासार्द्धेनतुहीर्घायोनिः साधात्रिकोणवत् मूलपार्श्वद्वयांतायांयावत्प्राक्संस्थशंकृतः उच्चांरकुंडजिनांश२४शेनरचयेच्चसमानतः तस्याःपश्चाच्चतुर्थांशात्रंध्रंउद्दूखलसंयुतापरितात्रंचनाणेचमेरवलांकटिसूत्रवत् दर्शयेच्चजिनांशेनमध्येचसुविरंतथान्यूनाधिकानकर्तव्याहोषश्रवणभीतितः कुंडकांक्षपरित्याप्यायोनिः पश्चाच्चमध्यतः याधकंठप्रमाणंचप्रविष्टाग्रेएवमध्यतः मायास्वरूपंयोनिश्चसर्वंप्रस्तूयतेऽकं योनिरूपमिहप्रोक्तं बुधैरागमयेहिमिरिति चतुर्थांशाच्चतुर्थांशेनतृतीयार्थेपंचमी योनिमूलेद्वौचतुर्लिंगोकोऽर्धांगुलान्नालमपिस्थापनीयमितिग्रंथांतरोक्तत्वात् ॥ ॥अथनाभिमाहकुंडमध्ये। ॥ व्यासषड्भागविस्ताराव्यासाऽर्कांश१२शसमुच्छ्रिता नाभिः पद्मनिभाकुंडमध्येपद्मंविनाविशेत् ४६ नाभिशब्दःस्त्रीलिंगपुल्लिंगवाचीपद्माकारानाभिः कुंडमध्येविशेत्निवेशयेत्स्थापयेदित्यर्थः व्यासषडंशेनविस्ताराविस्तृता व्यासार्कांशेनव्यासद्वादशांशेनसमुच्छ्रिताऽष्टदलातत्तत्कुंडाकाराचास्थाप्या पद्मंविनापद्मकुंडंविनापद्मकुंडंतुन्यासिस्थानेकर्णिकायाः विद्यमानत्वात् नारीतिकंठमेखलायोनिरूपैरंगैः सहचतुरस्त्रादीनांनवकुंडानामितिकर्तव्यतामुक्ता इदानींग्रंथसमाप्त्यलंकारः आसीत्कोनरवरसेचित्तेम

१५

णीरंध्राः कौशिककुलभारिधौम्यलोमशसुरोहरिरपिताद्दशोऽस्यपुत्रोऽनंतोऽग्निप्रतिनिधिरहिताग्निरस्य॥ ४७॥
श्रीनारायणकविरंगजश्चकाररम्यंमंडपविधिदर्पणंसकुंडं॥ यन्न्यूनंतद्धिचशास्त्रतोऽधगम्यंतुष्यंतुऋषयः॥ ४८॥ कौंडिन्यानरवरसेवितेमणीरेनगरेछण्णाभिधआसीत्॥ कथंछलाकौशिकऋषिवंशसमुद्भवलोमशनामा॥ तत्पुत्रस्यकृष्णस्यपुत्रोहरिरपिताद्दशस्तत्सदृशआसीत् अस्यहरेःपुत्रोनंताभिधआसीत् कथंभूतअहिताग्निः अग्निहोत्रीअग्निप्रतिनिधिः अग्निसदृशोब्राह्मण्येनतेजस्वीत्यर्थः ग्रंथांतरात्बुधैःसुचितः॥ ॥ ।अथग्रंथोत्पत्तिकालमाह॥ १॥ शतघ्नतिथिभिः १५०० स्फुटयेशाल्किवाहशकाब्दकेग्रंथोयंवरग्रामेरचितोबहुधान्यके॥ ४९॥ शतगुणितपंचदशभिः समानशालिवाहनशकेबहुधान्यसंवत्सरेवरग्रामेकुंडदर्पणाख्योयंग्रंथोविरचितइतिग्रंथचारव्या॥ कुंडदर्पणकर्तुश्चिनारायणस्यधीमतः॥ गंगाधराख्यपुत्रेणस्वल्पमत्याकृतानुया॥ १॥ कुंडदर्पणटीकासाख्यात्यानोरमाभिधा अंगीकार्याबुधैः प्रीत्यैसंतोष्टव्यंमदुक्तितः॥ २॥ ॥ इतिश्रीमदनंतचातुर्भास्ययाजीपुत्रनारायणाग्निचित्सुतगंगाधरकृताकुंडदर्पणटीकानोरमाख्यासमाप्ता॥ ॥ग्रंथसंख्या ७०७॥ ॥ ॥छ॥ ॥शके१७८८क्षयनामसंवत्सरेआश्विनशुक्लेषष्ठ्यां३गुरौसंपूर्णं

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

।। इतिश्रीकुंडदर्पणेदीक्षासंपूर्णं।